

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Աւետարէր Հայաստանեայց

LA COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱՒ ԱԶԳԱՍԷՐ ՍԱՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ

ՊԱՐՈՆ ԵԳՈՒԱՐԿԱՅ ՌԱՓԱՅԵԼԻ ԴԱՐԱՄԵԱՆ

ԵՐԿԻՐՈՂԴ ՏԱՐԻ

Ապրիլ 1856. — Թիւ Դ.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿԵՆՏԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ.

Ազգութիւն եւ հաւատք.

Գիւրբնտել Գասախոսութիւն զմատենագրութենէ. Զրուցատրութիւն առաջին (Լամարթին.) Հայ. եւ Գաղղ.

ՀԱՆԳԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԿԿԱՆ.

Մանուկ Պէյ Իշխան. Հայ. եւ Գաղղ.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

Հայկազունք Իննեւտասներորդի դարուս. Հայ. եւ Գաղղ. (Շարայարութիւն.)

Պատմական մատենագրան Հայոց, կամ Հայոց պատմագիրք ընտրանաւ. հրատարակեալք, հանդերձ գաղղիարեն թարգմանութեամբ. (Շարայարութիւն եւ վերջ.) Հայ. եւ Գաղղ. (Տիւրքիէ.)

ՓԱՐԻՋԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.

Գ. Հիւրմիւզեանին նոր մէկ տետրակք.

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAEL GHARAMIAN.

DEUXIÈME ANNÉE.

Avril 1856. — N° 4.

SOMMAIRE.

CONNAISSANCES UTILES.

Nationalité et religion.

Cours familier de littérature. Premier entretien (par M. de Lamartine.) Arm.-Franç.

GALERIE DES HOMMES DE MÉRITE.

Le prince Manouk-Bey. Arm.-Franç.

MUSÉE ARMÉNIEN.

La société arménienne au XIXe siècle. Arm.-Franç. (Suite.)

Bibliothèque historique arménienne, ou choix des historiens arméniens, traduits en français. (Suite et fin.) Arm.-Franç. (Dulaurier.)

CHRONIQUE DE PARIS.

Nouvelle brochure de Mgr Hurmuz.

Փ Ա Ր Ի Ջ

Ի ԳՐԱՆՈՑԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Ի Փողոցն Սեն-Սիւրբիս, Թ. 38.

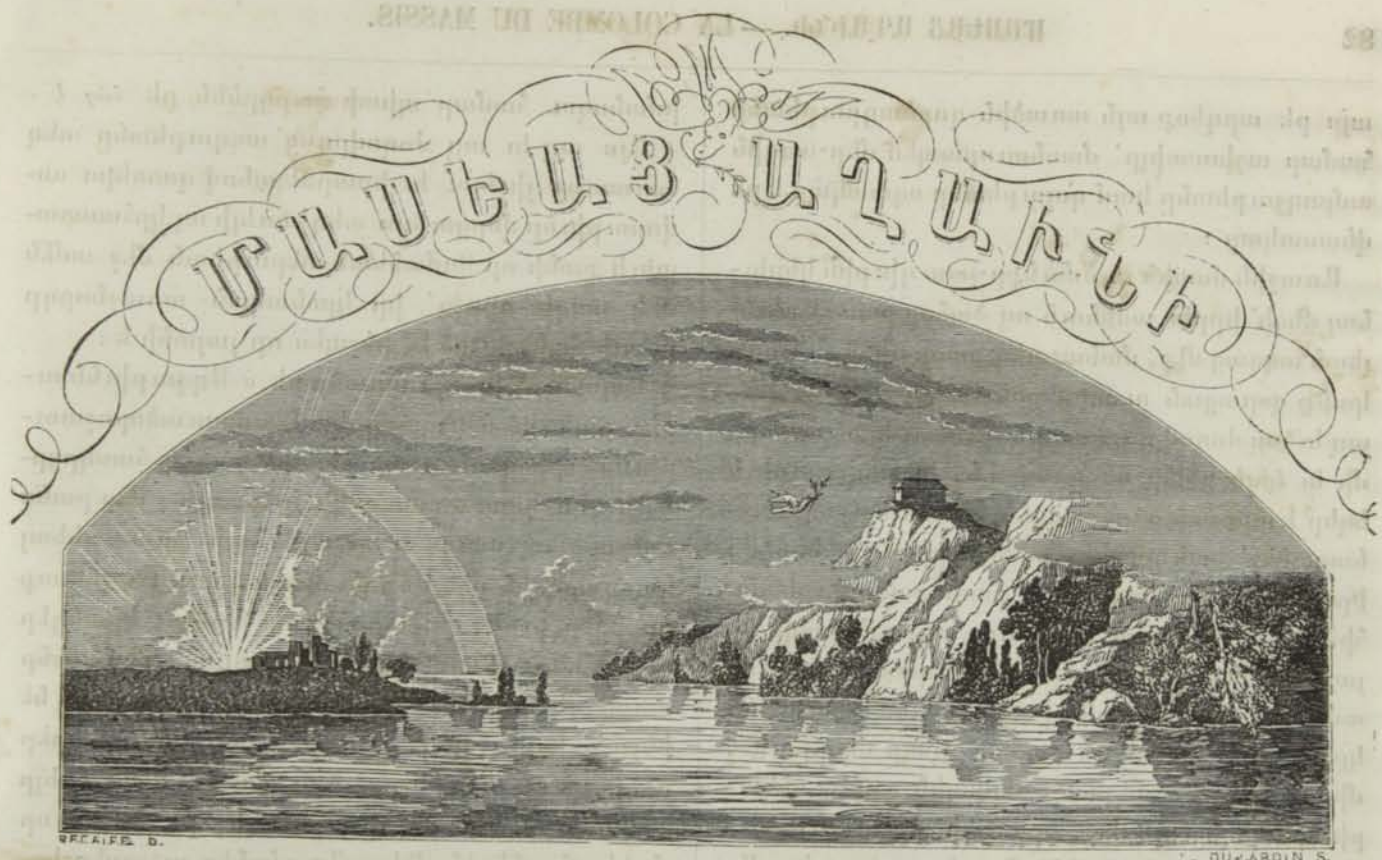
LA COLONNE DE MASSIS
DISSERTATION DE L'ANCIEN

de la nation de la France
par M. de la Harpe
Paris 1788

de la nation de la France
par M. de la Harpe
Paris 1788

418

Paris chez la Citoyenne Lesclapart

ՄԱՍԵԱՒԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԿԵՆՅԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆՔ

ԱՉԳՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՌԱՏՔ :

Ամեն տեղ եւ ամեն ժամանակ տեսնուած է թէ որ ժողովրդոց մէջ որ կրօնական խնդիրներ՝ կոխներ ու երկպառակութիւններ պակաս չեն, անոնց մէջ շատ անգամ այս վճռական խօսքը կը լըսուի թէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, հաւատքը կամ աստուածապաշտութիւնն ուրիշ բան : » Հարկ չէ ըսել թէ այս խօսքս ըսողներն ալ այն ազգաց մէջ աւելի անոնք են որ մեկ կողմանէ կրօնական բոյլտուութիւն կը պահանջեն՝ թէ իրենց եւ թէ ուրիշներու համար, մեկ կողմանէ ալ չեն ուզեր որ անով ուրիշներուն առջեւ ազգութեան երեւան :

Խօսքին ճշմարիտ ըլլալուն ամենեւին տարակոյս չկայ. վասն զի յայտնի է թէ ազգի մը մէջ յիսուն վաքսուն տեսակ կրօնքի կամ աստուածապաշտութեան տեք մարդիկ կրնան ըլլալ՝ առանց իրենց ազգութենէն ելլելու, ինչպէս որ կը տեսնենք

զանազան ազգաց՝ եւ մանաւանդ Անգղիացոց, քիչ մըն ալ Գերմանացոց ու Գաղղիացոց մէջ : Սակայն այսպիսի խօսքի մը ըստ ինքեան ճշմարիտ ըլլալը բաւական չէ. պէտք է քննել թէ անոր գործադրութիւնն ալ կարելի է թէ անննարին, դիւրին է թէ դժուար, օգտակար է թէ վնասակար՝ այս կամ այն ազգին ներկայ վիճակին ու այլ եւ այլ հանգամանացը նայելով. ուստի արժան կը համարինք քանի մը խօսքով երկու խորհրդածութիւն ընել հոս՝ նոյն առածին գործադրութեանը վրայ :

Առաջինը այս է թէ արդեօք այն առածը, այսինքն թէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, աստուածապաշտութիւնն ուրիշ բան » կը պարմարի ըստ ամենայնի արեւելեան ազգերուն ընդհանրապէս՝ իրենց այժմու վիճակին նայելով : Երկրորդն ալ

այս քէ արդեօք այն առածին գործադրութեանը համար աշխատիլը՝ մասնաւորապէս մեր ազգին ամբողջութեանը կամ գոյութեանը օգտակար է քէ վնասակար :

Առաջին մասին լուծմունքը շատ դիւրին կերեւնայ մեզի՝ իբրեւ ամենուն ալ ծանօթ բան : Արեւելեան ազգաց մէջ, մանաւանդ քանի որ մանմետականք զօրացան ու տիրեցին Ասիոյ մէկ մասին, այլ եւ այլ ժողովրդոց ազգութիւնն ու կրօնը գրեթէ մի եւ նոյն բանը սեպուած են. եւ սովորութիւն եղեր է այս ազգը այն ազգէն իր հաւատքովը զանազանելի՝ քան քէ լեզուով եւ ուրիշ նշաններով : Իրաւ է որ Տաճկաստանի քաղաքակրթութեանը հիմնադիր սուլդան Մանմուտ արքայն ըսեր էր յայտնապէս քէ ինքը իր ամէն հպատակներն ալ ամէն իրաւանց եւ ամէն բանի կողմանէ հաւասար կրնամարի, եւ մէկուն տաճիկ ըլլալը մզկիթն մէջ միայն կուզէ հասկընալ, մէկալին քրիստոնէութիւնը եկեղեցոյն մէջ, երրորդին հրեութիւնը ժողովարանին (սինովային) մէջ. իրաւ է որ իր վեհափառ յաջորդն ու որդին ալ իւր հօրը փափաքը կատարել կըջանայ խոնական օրէնսդրութիւններով. բայց այնպիսի հնազնայ եւ արմատացնայ սովորութեանց դէմ կռուիլը ամենագովելի քաջութիւն ճանչնալով ալ եւ վերջապէս արգարութեան յաղթող գտնուելուն հաստատուն յոյս ունենալով հանդերձ ալ, կրնանք ըսել քէ երկար ժամանակի կարօտ է արեւելեան ազգաց հասկըցընելը քէ ազգութիւնն ուրիշ բան է, հաւատքը ուրիշ բան : Ուստի մեզի կերեւնայ քէ տակաւին շատ տարիներ, նոյն իսկ Տաճկըները՝ ազգով կամ սերնդեամբ ինչ ալ ըլլան՝ իրենք զիրենք ու մէկզմէկ միասին կամ միասիրեան պիտի անուանեն, այսինքն ուղղաճառատ, քէ Թուրք ըլլան քէ Թաւրար, քէ Արաբացի քէ Պարսիկ, քէ Քիւրտ եւ քէ Թիւրքմէն : Նմանապէս շատ Յոյներ *խրիստոնէօս* (քրիստոնէայ) կամ *օրթօ՛տօքսօս* (ուղղադաւան) անուններով պիտի յիշեն քէ իրենք զիրենք եւ քէ ուրիշ յունադաւան ազգերը, փոխանակ ըսելու *Էլլինօս* կամ *կրէքօս*, ուս, պուլղար, սրբի, եւ այլն : Գարձնալ, շատ արեւելցի քրիստոնէաներ, փոխանակ ինչ ազգէ ըլլալնին ըսելու՝ ինչ դաւանանքէ ըլլալնին պիտի ըսեն, այսինքն քէ *քաթոլիկ* ենք (իբրեւ Հռովմայ պապին անմիջապէս հնազանդող) : Մինչեւ մեր ազգին ռաիկներուն մէջ ալ դեռ շատ մարդիկ պիտի գտնուին որ կարծելով քէ *նայ* անունը հաւատքին անունն է, օտարազգի մարդու մը քրիստոնէայ ըլլալը

իմանալու համար պիտի հարցընեն քէ *նայ է* :

Այս այլ եւ այլ ժողովրդոց՝ ազգութեանը տեղ հաւատքը յիշելու եւ իրարմէ անով զատելու սովորութիւնը վերցուելու տեղ՝ աւելի ալ կրնաստատուի քանի որ Յսմանեան տերութեան մէջ ամէն մէկ ազգի գլուխ՝ իր կրօնական առաջնորդը միայն ճանչցուած է, ինչպէս որ յայտնի է :

Ապա ուրեմն այն առածը քէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է՝ հաւատքը կամ աստուածալաշտութիւնը ուրիշ բան » արեւելեան ազգաց հասկըցընելը դեռ շատ ժամանակի կարօտ է : Այս բանս այնչափ ալ ստոյգ է որ արեւելցի քրիստոնէայ կարգացողին մէկը օր մը մեր առջեւ տաք տաք կըվիճէր ուրիշ քրիստոնէի մը հետ ու կըպնդէր քէ Տաճիկը քրիստոնէայ չկրնար ըլլալ : Գիմացիներ ոտքը գետինը գարնելով կըկանչէր քէ ուզէ նէ ինչո՞ւ պիտի չըլլայ. իսկ մէկալը վրայ կըբերէր քէ վասն զի տաճիկ ըսելն ու քրիստոնէայ ըսելը հակասութիւն է : Կոխը լմըննալիք ջուներ՝ քէ որ մտիկ ընողներէն մէկը մէջ չմտներ ու չըսէր երկուքին ալ քէ երկուքնիդ ալ իրաւունք ունիք, կախ մընէք. հրամանքդ որ կըպնդես քէ Տաճիկը քրիստոնէայ չըլլար՝ անշուշտ միտքդ դրած ես որ քրիստոնէայ չըլլար՝ քանի որ տաճկութիւնը այսինքն տաճկական կամ մանմետական հաւատքը չբողու. այնպէս է քէ չէ : — Այո : — Ուրեմն հրամանքդ տաճիկ ըսելով մանմետական կըհասկընաս : — Այո : — Ուրեմն իրաւունք ունիս ըսելու քէ տաճիկը տաճիկ մնալով՝ քրիստոնէայ չկրնար ըլլալ : — Իսկ հրամանքդ որ կըհարցընես քէ Տաճիկ մը ուզէ նէ ինչո՞ւ պիտի չկարենայ քրիստոնէայ ըլլալ, անշուշտ միտքդ դրած ես քէ տաճիկ ըսելով՝ ազգ մը կամ քանի մը ազգեր հասկընալու է. զոր օրինակ Թուրք, Արաբացի, եւ այլն : — Ի հարկէ : — Եւ որովհետեւ համոզուած ես քէ մարդս կրնայ հաւատքը փոխել՝ առանց ազգութիւնը փոխելու, կըպնդես քէ Տաճիկն ալ քէ որ ուզէ՝ կրնայ քրիստոնէայ ըլլալ : — Այո : — Ուրեմն հրամանքդ ալ իրաւունք ունիս :

Գանք մեր առաջարկութեան երկրորդ մասին : այսինքն Իտալիէնք քէ մեր ազգին ամբողջութեանը կամ նաեւ այժմու գոյութեանը օգտակար է քէ վնասակար՝ այն վերոգրեալ առածին գործադրութեանն ետեւէ ըլլալը. այսինքն « Ազգութիւնն ուրիշ բան է՝ հաւատքը ուրիշ բան » ըսելով՝ ամէն տեսակ հաւատքի մէջերնիս մտնելուն *Թողտուտիւն տալ* միայն չէ (որ առաջնորդաց խոնմութեանը գործն է), հապա նաեւ ինչ եւ իցէ կերպով

օգնել ու դրդելը : Այն դժուարին խնդրոյն վրայ մեր կարծիքն այս է թէ առ այժմ, եւ մեր ազգին հիմակուան վիճակին նայելով, առածին գործադրութեանը ետեւէ ըլլալը անխոհմտութիւն ու մեծապէս վնասակար գործողութիւն է . եւ մենք հոս հաւատք ըսելով՝ մասնատրապէս կրնասկընանք ոչ միայն ներքին համոզումն մտաց, այլ եւ հաւատոյ արտաքին երեւոյթները՝ աստուածպաշտութեան հանդէսներով ու զանազան արարողութիւններով . անոր համար ալ աստուածպաշտութիւն կրսնք մէկ խօսքով : Եւ այս մեր կարծեացը անժխտելի ազացոյց ունինք բազմադարեան փորձառութիւնը : Վասն զի մեր Հայոց ազգը ատենով տասնընից միլիոն է եղեր, եւ յետոյ անքիւ եւ անհամար փորձանքներ, կտորածներ, գաղթականութիւններ, դերութիւններ կրելով ալ զոնէ չորս միլիոն մնացեր է . այս չորս միլիոն Հայոց ալ ազգութիւնը ինչո՞վ պահուեր է : Լեզուն վնարդեօք . — բայց ամեն մարդ ալ զիտ օր զեր մէկ միլիոնին լեզուն տաճկերէն է, կէս միլիոնին ալ գրեթէ ուրիշ ամեն լեզու՝ բաց ի հայերէնէ : Սեպնական օրէնքներով . — բայց այնպիսի հայկական օրէնքներ տեղ մը տեսնուած չեն : Ինքնիշխան կառավարութեամբ արդեօք . — բայց ինքնիշխանութեան շուքը անգամ մնացեր է մեր ազ-

գին վրայ՝ հինգ վեց հարիւր տարիէ ի վեր : Ապա ուրեմնու հաւատոյ ձեւնու արարողութիւններն են որ Հայոց ազգութիւնը ամբողջ ալ չըլլայ նեզոնէ անկորուստ պահեր են մինչեւ հիմա : Իսկ ո՞ր որ ասոնցմէ հետանալով Հայք օտար ազգաց արարողութիւններուն հետեւեր են՝ ազգութիւննին ալ բոյորովին կորսուեր է, թերեւս առանց իսկ իրենց ուզելուն . ինչպէս փոքր Ասիոյ Հայ-հոռոմ ըստածները, Չմիւռնիոյ Չանկեցիները, նմանապէս Լեհաստանի, Մաճառստանի, Իտալիոյ եւ ուրիշ երկիրներու Հայերը :

Ապա ուրեմն խօսքերնիս կը վերջացընենք ըսելով որ թեպէտ եւ մենք ալ ամենաճշմարիտ կը ճանչնանք այս առածը թէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, աստուածպաշտութիւնն ուրիշ բան, » բայց որովհետեւ մեր ազգը հիմակուան ժամանակս իր հաւատքին ու աստուածպաշտութեանը արարողութիւններէն ի զատ ազգային հոգւոյ նեցուկ մը եւ ներքին միութեան կապ մը չունի, ամենավնասակար բան է՝ իրեն այս նեցուկը՝ այս ներքին միութեան կապը վերցընելը : — Այս կարեւոր եխքը, թէ որ հարկ ըլլայ, պատրաստ ենք աւելի ընդարձակ ազացոյցներով ու տեղեկութեամբք հաստատելու :

ԳԻՐԸՆՏԵՆ ԴԱՍԽԻՍՏԱՌԹԻՒՆ ՉՄԱՍԵՆԱԳՐՈՒԹԵՆԷ :

Չրուցատրութիւն առաջին :

Պարոն Լամարքիին « Դիւրընտել Դասախօսութիւն գՄատենագրութենէ » անունով նոր գրուածքը ծանուցանելու ատեն խոստացանք որ Ամսաքերքիս մէջ երբեմն երբեմն անոր հատուածները հրատարակենք ի հմտութիւն եւ ի զուարճութիւն ընթերցողաց : Այն քաղցրախօս բանաստեղծին՝ այն վսեմախօս ճարտասանին ըսելը միայն՝ թէ այսպիսի նիւթի մը վրայ գրելու միտք ունի, անհամար անձանց պատկառօտ ու եռանդուն հետաքրքրութիւնը շարժեց որ ժամ մը առաջ տեսնեն գրուածքը . տեսան սկիզբը, եւ հիացան զմայլեցան : Եւ իրաւունք ունին, բայց թէ ինչո՞ւ համար՝ կարճ խօսքով հասկըցընելը դժուար է . բաւական սեպուի ժիւլ-ժանէն անունով սրամիտ քննարանին զանազան զովատներուն մէջէն այս

խօսքը . « Մեր դարուն մեծ բանաստեղծը՝ մեծ « անուն հեղինակը այս օրերս քանի մը երես « բան գրեց այնպիսի տխուր ոճով, այնպիսի « զմայլական խօսքերով որ ասանկ սրտաշարժ « գրուածք թերեւս մինչեւ հիմա հանած չունէր : » Կըրողունք ուրիշ ասոր նման գաղղիացի բանասերներուն ըրած զովասանքները . միայն մեր ընթերցողաց սիրտը ուրիշ կողմանէ ալ բունդ հանելու, կամ մեր սրտին ցնծալից բրբոմունքը իրենց ալ հաղորդելու մտքով կիմացընենք անա որ Պարոն Լամարքի մտաղիւր սիրով խոստացաւ մեզի բանիւ եւ գրով՝ որ մեր հայկական մատենագրութեան հարստութեանցն ու գեղեցկութեանցը վրայ ալ խօսի . մենք ալ իբրեւ ազգային ակնավաճառք՝ խօսք տուինք որ իր բախանցող

ու քաջակիրք փորձակին առջև տարածենք մեր մատենագրութեան գոհարները, որոնց յարգը անշուշտ պիտի աւելնայ բոլոր աշխարհիս առջև՝ երբոր Պարոն Լամարքինի վկայութիւնն ալ ընդունին :

Առաջին Զրուցատրութիւնը յառաջարանական գրուածքի մը սկիզբն է. եւ նախ այս կըսէ քե
« Մատենագրութեան ինչ ըլլալը քեզի հասկըցը-
« նելէս առաջ՝ կուզեմ որ սրտովդ անոր զգաց-
« մունքը ունենաս... Կուզեմ որ տեսնես քե ես
« մատենագրութեան (կամ կարգացողութեան)
« սերը ինչ կերպով ունեցայ, ինչ կերպով այս
« սերը տարիքիս մէկ մասին մէջ կիրք մը դար-
« ձաւ ինձի, մէկ մասին մէջն ալ մխիթարութիւն.
« անով քեզի ալ բնական բան մը դառնայ մա-
« տենագրութեան համն առնելը : »

Յետոյ կըսկսի իր ջընաղ ոճովն ու մանրամասն նկարագրութիւններովը պատմել քե ինքը պզտիկուց ինչ առիթներով յորդորուեր է զիրք կարգալու վրայ մեծ սեր մը ձգելու. որ տեսակ զըրքերն աւելի սիրելի եղեր են իրեն, ինչպէս սկսեր է ինքն ալ բան գրելու ետեւ ըլլալ, ինչ զգացմունքներով բանաստեղծութեան ձեռք զարկեր է, եւ ինչպէս քաղաքական խնդրոց ու գործողութեանց մէջ մտնելէն ետքն ալ՝ խելքը միտքը միշտ մատենագրութեան հետ եղեր է. « Կարգա, « կըսէ, այլ եւ այլ ազգաց պատմագրութիւնները. « մէկ նայուածքով մը կընասկընաս որ մատենա- « գրութիւն չունեցած ատենին իրենք ալ չկան « եղեր, եւ յիշատակին իրենց մատենագրու- « րեանը հետ կըսկսի, անոր հետ ալ կըվերջա- « նայ. ազգ մը որ ալ ոչ երգել գիտնայ, ոչ գրել, « ոչ խօսիլ, աշխարհիս երեսը չկայ ըսել է : »

Բայց հոս տարակոյս մը գմեզ կըպատե... Լամարքինին գրուածոցը, եւ մանաւանդ այս գրուածքին, ասոր ալ առաւելապէս երկրորդ մասին զվստոր կատարելութիւնն է *Վսեմութիւն* եւ *Ներդաշնակութիւն* : Ինչ դժուարին բան, ջընեմ քե աննարին, այս վսեմութիւնն ու ներդաշնակութիւնը բարգմանութեան մէջ ալ պահել ու զգալի ընել. եւ մանաւանդ այս մեր անոճ, անկանոն, կակագոտ, աղքատ, անզարդ եւ անհարք աշխարհարառին մէջ... Մեզի անանկ կերեւնայ քե Լամարքինին գրուածքները այսպիսի լեզուով մը բարգմանելը՝ սոխակին դալլալիկները խոստ ձայնով ձեւացընելու, հրեշտակային երգերը փողով ու բմբուկով նուագելու պէս բան մըն է : Պահենք ուրեմն այս մեր անկատար լեզուն՝ հա-

տարակ նիւթերը ոսովաց հասկըցընելու. իսկ ընթերցասեր եւ գրասեր անձանց (որոնց համար էջմասնաւորապէս Լամարքինին գրուածքը) գրաբառ բարգմանութեամբ մը ջանանք հաղորդել բնագրին գեղեցիկ իմաստներուն հետ՝ ոճոյն ալ վսեմութիւնն ու ներդաշնակութիւնը :

Միայն քե հարկ կըհամարինք Պարոն Լամարքինին անցեալ ու ներկայ կենացն ու վիճակին վրայ երկու խօսք մը ըսել որ չգիտցողները կարենան անով դիւրաւ հասկընալ նաեւ հետագայ հատուածներուն բուն իմաստն ու գեղեցկութիւնը :

Պարոն Լամարքին 1791ին ծնած է, որ Գաղղիոյ մեծ յեղափոխութեան ատենն ըսել է : Մանկութեան դատիարակութիւնը իր խոհական ու բարեպաշտ մօրմէն ընդունելէն՝ ու գովելի դպրոցներու մէջ քիչ մը ատեն ուսում սովորելէն ետեւ, իր սուր հանձարն ու զգայուն սիրտը զիրք կարգալու, եւ մանաւանդ Յունաց եւ Լատինացուց հին ու ընտիր հեղինակները կարգալու ընդարձակեց ու զարդարեց : Երեսուն տարեկան եղած ատենը հանեց իր առաջին բանաստեղծական գրուածքը, որ էր *Խորհրդածութիւնք* (*Méditations*) ըսուածը, ու մէկէն ի մէկ Գաղղիոյ ու Եւրոպայի առաջին բանաստեղծից կարգը անցաւ, աւելի լեզուին գեղեցկութեանը, իմաստներուն վսեմութեանը եւ մտածմունքին բարեպաշտութեանը համար : Անկեց ետքը քե ոտանաւոր եւ քե արձակ գրուածքներովը քանի գնաց անունը մեծցաւ. Գաղղիոյ ձեմարանին անդամ ընտրուեցաւ, եւ երեսփոխանից խորհրդարանին մէջ առաջին պերճախօսներէն մէկն եղաւ : Գաղղիոյ մէջ 1848ին ելած խռովութեան ատենը առժամանակեայ տեսչութեան գլուխ դրուեցաւ, ու մեծ պատուով եւ գովութեամբ իր պաշտօնը կատարեց. երբոր հասարակապետութիւնը վերջացաւ, Պարոն Լամարքին ալ քաշուեցաւ ամեն տեսակ քաղաքական խնդիրներէ, ու իր անսպառելի հանձարը եւ անխոնջ գրիչը սկսաւ բանեցընել հատոր հատոր գրքեր հանելու խրատական եւ պատմական նիւթերու վրայ : Մասնաւոր սեր մը ունի Պարոն Լամարքին արեւելքի եւ արեւելեան ազգաց վրայ, եւ իր *Ուշերութիւն յարեւշտ* ըսուած գրքին մէջ ալ այս սերը յայտնի կերեցընէ : Զուակ չունի, եւ հարստութիւնը որչափ ալ շատ կարծուի՝ այնչափ չէ որ կարօտ չըլլայ իր գրաւոր աշխատութիւններէն նիւրական վաստակի ալ սպասելու. եւ քեպտո հայրենակիցներէն ոմանք կուզեն զինքը այս բա-

եիս համար քիչ մը մեղադրել, բայց իրաւունք չունենալնին ինքը շատ գեղեցիկ պերճախօսութեամբ կը հաստատէ այս առաջին Զրուցատրու-

« Բեմքն քաղաքական յոր եւ ես վերտնեցի զամս հնգետասան՝ կրկին եւս աճեցոյց յիս զսեր դպրութեան . զցայգ եւ զցերեկ հետամուտ եղէ ընթերցանութեան գրոց այնոցիկի մատենագրացն կենդանեաց եւ մեռելոց՝ որ օրինակք են չքնադք բարիոքն խօսելոյ, որպէս զի եւ ես մի յոյժ անարժան գտանիցիմ ատենախօս լինելոյ առընթեր նոցին կամ զհետ նոցա : Յայնմ ժամանակէ պետ յանձին կալայ խորագոյնս խելամուտ լինել նախնեացն պատմական մատենագրութեանց, զի եւ ես զիմոյ աշխարհին զանցան մեծամեծս առից պատմագրել :

« Եւ ոչ ի վիպել միայն՝ այլ եւ ի գործել զիրս մեծամեծս հարկաւոր է մատենագրութիւն . եւ ամբոխն անգամ որ առանց դպրութեան իցէ, յորժամ ի մի վայր եկեալ խոնիցի եւ քան զսովորականն իւր ջափ ի վեր ամբառնայցէ, հանգոյն իմն մըրկածուին Ովկիանու յամբառնալ զիզանել այեացն կուտակելոց, յանկարծակի յեղակարծում պահու զգրաւորականին յանձին զգայ զախորժակ . կամի զի որ խօսին ընդ նմա՝ ոչ եւս զկապելայց եւ զփողոցաց կայցի զտարագ խօսից, այլ զայն զոր արք աւուրց հանդիսականաց զանձնալ պահիցեն ի շրբունս իւրեանց՝ բարբառ զուտ եւ յտակ քան զամենայն, լի նմանութեամբք եւ պերճ ասացուածովք... Դպրութիւն ամբոխին ճոխարանութիւն . ճոխ լեր ի խօսս, եւ ասասջիր զոր ինչ եւ կամիս :

« Այսպէս անա դպրութիւն վերամբարձ առնէ զոգի եւ զգործս նորա . տեսցուք արդ թէ որպէս ի վիշտս վտանգի միսիբարիցէ զսիրտ :

« Աստանօր կամ է ինձ առեալ տանել զքեզ յայս ներքինս ցոր վայր օրէն իցէ խօսից մտերմութեան լինել խորամուխ : Է ինչ ի զաղտնեաց զոր մի անգամ եւեք ասէ մարդ ի կեանս իւր, բայց հարկ է զի ասիցէ . ապա թէ ոչ, եւ դու եւս չիմանաս զամենագօրն ազդեցութիւն դպրութեան ի վերայ կենաց առն աւագի եւ ի վերայ սրտի առն սոսկականի :

« Հնապա քան լինեն զանգիտանք բանից : Բացից պարզեցից զսրտի իմոյ զյետին անգամ ծայր ծրարից : Մատենագիր փոքրօգի ջհամարի երբէք զորժ վայելչական զոգոցն նշաւակել զմերկութիւնս այսպիսիս առաջի մարդկան . սակայն

թեանը մեջ, որուն անա վերջին հատուածը հոս կը բարգձմանէք :

« La tribune politique, où je montai à mon tour pendant quinze ans de ma vie, redoubla pour moi le sentiment des lettres ; j'étudiai nuit et jour, sans relâche, pendant ces quinze années, les modèles morts ou vivants de la parole, pour me rendre moins indigne de parler après eux ou à côté d'eux. C'est alors aussi que j'étudiai plus profondément les plus grands historiens littéraires de l'antiquité, pour raconter aussi les grands événements de mon pays.

« La littérature n'est pas moins indispensable au récit qu'à l'action des grandes choses ; le peuple lui-même le plus illettré, quand il est rassemblé et élevé au-dessus de son niveau habituel, comme l'Océan dans la tempête, par une de ces grandes marées ou par une de ces fortes commotions qui soulèvent ses vagues, prend tout à coup quelque chose de subitement littéraire dans ses instincts ; il veut qu'on lui parle, non dans l'ignoble langage de la *taverne* ou de la *borne*, mais dans la langue la plus épurée, la plus imagée et la plus magnanime que les hommes des grands jours puissent trouver sur leurs lèvres... La grandeur, voilà la littérature du peuple ; soyez grand, et dites ce que vous voudrez !

« Voilà comment la littérature élève l'esprit dans l'action ; voyons comment elle console le cœur dans les disgrâces.

« Ici je veux aller aussi loin avec vous que peut aller la parole intime. Il y a des choses qu'on ne dit qu'une fois dans la vie, mais il faut qu'elles aient été dites ; sans cela vous ne comprendriez pas suffisamment vous-mêmes la toute-puissance du sentiment littéraire sur la vie de l'homme public et sur le cœur de l'homme privé.

« Loin de moi donc les timidités de paroles ! J'ouvre ici mon âme jusque dans ses derniers replis. La bienséance des écrivains pusillanimes ne découvre jamais ces nudités de l'âme en public, mais le cœur gonflé d'amertume soulève sur les plus mâles poi-

սիրտ ուռուցեալ փղձկեալ դառնութեամբ՝ ի վեր մղեալ ամբառնայ ի կարի իսկ քաջալանջ կրծոց գերիզան սնտախ անամօրութեամբ անկեղծութեան, որ զգաստասիրագոյն եւս եարդեամբք քան զկեղծութեանն ամօրխածութիւն առ ի մարդկանէ անուանեալ : Երէ կոշկոճեալն ի կճի ընդ բազմամանուած օձին հանգուցիւք Լաոկոոն ոչ մերկ էր մարմնով, միքէ էր ննար զխոշտանգանսն նկատել... Սիրտ յորժամ գելանիցի՝ ո՛չ ապարէն ճարճատին յերակունս գործիցէ :

« Իմս կենցաղ՝ ոչ նախանձելի ինչ է, քեպէտ եւ առ աջս մարդկան այլ ազգ ինչ կարծիցի. նա գայն իսկ ասացից՝ երէ վախճանեալ է իմս կենդանութիւն. ոչ եւս անձամբս կեամ, այլ յետ իմոյ մեռանելոյս շնչեմ զկենդանութիւն : Ի բազմադիմի որերոյ անտի որ յիսն կեցին՝ որ շատ եւ որ սակաւ, այրն ասեմ գողտրական, այրն բանաստեղծ, այրն բեմբասաց, այրն տնօրէն, ոչ այլ ինչ մնայ յիս բայց այրն գրատրական. եւ գրատրականն եւս այր՝ ապերջանիկ է : Ձեւ եւս ընկիճեն զիս ամբ կենաց, սակայն հաշուեն զիս. ծանրատաղտուկ եւս է ինձ սիրտն իմ քան գտարեաց բազմութիւն... »

« Ոչ գոյ ինչ յանձին իմում որ ժպիտ յիս ծնանիցի յանցեալսն եւ յապայս. ծերանամ անորդի յանմարդի տանս իմում՝ գորով պատեն շուրջանակի շիրիմք իմոցս սիրելեաց. քէ ոտն յոտանէ եւեթ փոխիցեմ արտաքոյ իմում բնակութեանս, հարկ է ինձ խրել ի մի ինչ ի քարանց անտի գայքակղութեան գորովանաց եւ կամ յուսիցն մերոց : Մեն մի յայնցանէ հատոր է արիւնագաւեզ կորգեալ ի սրտես կենդանեալ իմով, եւ յառաջ քան զիս ծածկեալ ընդ հողով, մինչդեռ տակաւին բարախէ այս սիրտ ի յանջս իմ իրրեւ գժամացոյց զոր մոռացեալ իցէ ուրուք հանել ի տեղուոջէն յորժամ ի բաց ի տանէն գնայցէ, եւ նա վայրապարհնջիցէ գժամս գորս ոչ եւս ոք ի հաշիւ առնուցու :

« Ողջոյն իսկ նշխար կենացս իմոց ամփոփեալ զնդեալ կայ ի սիրտս սակաւս եւ ի դուզնաքեալ ժառանգութեան : Բայց եւ այն սիրտք յերաշխեպս են վասն իմ, եւ այն ժառանգութիւնք զգիտեմ հաւաստեալ՝ մնայցեն արդեօք վաղիս ի ձեռին իմում, երէ քափեսցին յինէն, եւ եւ երբեալ մեռանիցիմ յանցս ուրեք ճանապարհաց յերկիր օտար, որպէս եւ Տանթէ ասաց : Ոտնկելիք վառարանին յորս հայրն իմ գոտս իւր յենոյր, եւ յորս եւ ինքն զիմս յենում արդ, ի փոխ առեալք են բնակութեամբս հանդերձ, եւ ժամ ի ժամէ մարբի

trines ces vaines bandelettes par une impudeur de sincérité plus chaste au fond que les fausses pudeurs de convention. Si le *Laocoon* se torturant dans le marbre sous les nœuds redoublés du serpent n'était pas nu, verrait-on ses tortures?... Quand le cœur se brise, ne fait-il pas éclater la veine?

« Sous de trompeuses apparences, ma vie n'est pas faite pour inspirer l'envie; je dirai plus, elle est finie : je ne vis pas, je survis. De tous ces hommes multiples qui vécurent en moi, à un certain degré, homme de sentiment, homme de poésie, homme de tribune, homme d'action, rien n'existe plus de moi que l'homme littéraire. L'homme littéraire lui-même n'est pas heureux. Les années ne me pèsent pas encore, mais elles me comptent; je porte plus péniblement le poids de mon cœur que celui des années... »

« Je n'ai en moi de quoi sourire ni au passé ni à l'avenir; je vieillis sans postérité dans ma maison vide et tout entourée des tombeaux de ceux que j'ai aimés; je ne fais plus un pas hors de ma demeure sans me heurter le pied à une de ces pierres d'achoppement de nos tendresses ou de nos espérances. Ce sont autant de fibres vivantes arrachées de mon cœur encore vivant et ensevelies avant moi, pendant que ce cœur bat encore dans ma poitrine comme une horloge qu'on a oublié de débrancher en abandonnant une maison, et qui sonne encore dans le vide des heures que personne ne compte plus ! »

« Tout ce qui me reste de vie est concentré dans quelques cœurs et dans un modeste héritage. Et encore ces cœurs souffrent par moi, et ces héritages, je ne suis pas sûr de n'en être pas dépossédé demain pour aller mourir sur quelque chemin de l'étranger, comme dit le *Dante*. Les chenets sur lesquels mon père appuyait ses pieds, et sur lesquels j'appuie aujourd'hui les miens, sont un foyer d'emprunt qu'on peut renverser à toute heure; on peut les vendre et les revendre au moindre caprice à l'encan, ainsi que le lit de ma mère, et jusqu'au

զոտա տապալել. մարբի վաճառել զոտա եւ դարձեալ վերստին հանել յաճուրդ եւ ի վաճառքս ում եւ պէտ հաճոյից. եւ ոչ զոտա միայն, այլ եւ զմահիճս մօրն իմոյ, այլ եւ զշնիկն իմ զբլխովին որ ի գրոյ գորովոյն լեզու զձեռս իմ յորժամ առ սրտիս տազնապի զյօնս ի վայր արկեալ ի նա հայիցիմ...

«Տեսանես ապաքեն երէ զի ե զի բազում անգամ եւ անդր եւս քան զկար գորութեան իմոյ յաշխատութեան ծնգիմ. եւ սակայն են որք եւ զաշխատութիւնս զայս, զառաքինութիւնս զայս՝ քե եւ զբռնական, զհարկաւորս զայս առաքինութիւնս ասեմ, յերեսս ինձ հարկանեն իբրու գունայնամիտ իմն զտենչ շրջնելոյ յականջս այլոց զանուն իմ : Ա՛րք պարսաւադեօք, եւ հիմ արդեօք չբստգտանիցեք այդպէս եւ զքարահատն ճանապարհաց որ զանցաւորացն դորնչեցուցանէ զականջս՝ որպէս զի յերեկորին զվարձ վաստակոցն տանիցի ի տուն՝ ի դարման կնոջ եւ ծերոյն եւ տղայոյ :

«Որդիքն Սամեացոց դսրովին զՀոմերոս, զի խնու ասեին զանցս ճանապարհաց կողոյս մերոյ՝ դրանէ ի դուն զտաղս իւր հազներգելով : Եւ ուր արդեօք կամէին զի հազներգիցէ երէ ոչ յանցս ճանապարհաց՝ այր որոյ հրապարակ լսարանի կամարն երկնից էր : Եւ որ ինչ յայնժամ կամարն երկնից էր վասն Հոմերի, եոյն է արդ տպագրութիւն վասն առն մատենագրողի :

«Եւ Հոմերոս չեմ, բայց որ զիսն բամբասեն՝ խտազոյնք եւս են քան զՍամեացիս : Նոքա այգանեն զիս՝ զի կոչոտ ունայնութեան բարդեմ յէջս յայտասիկ. այլ դու գիտասջիր քաջ զի ոչ մեզան է զոր վերձանեալ, այլ քիրտն տառապանաց. ոչ զանունս իմ խնդրեմ եւ մեծացուցանել, այլ զքոշակս արանց որոց անունս իմ է միակ ժառանգութիւն եւ հաց ոգեպանիկ : Իսկ քե հրջափ ինչ անունս իմ արժիցէ, եւ քե զինչ յետ այսորիկ եղիցի, ո՛հ, զիտեմ եւ ես քոյով ջափ. իցիւ քե (վկայ զերկինս կոչեմ բանիս) իցիւ քե եւ ընդ բերան անգամ չէր եկեալ երբեք իմս անուն. զմնացուած իսկ աւուրց իմոց տայի մտաղիւր՝ երէ էր հնար հետախաղաղ ծածկել եւ զանունն եւ զանուանակիրս ի հող յուրեան՝ անշշունջ անդանօր եւ աստեւ անյիշատակ. եւ ապաքեն յոյժ իսկ տղայամիտ համարել արժան է զայր որ հասակեայ որ իբրեւ զիսն իցէ, եւ այնչափ ինչ տեսեալ որջափ եսս տեսի, եւ մեծ ինչ գրիցէ գունայնն զայն հնչումն անեակ որ յիշատակն կոչի մարդկան : Շատ է ինձ յԱստուծոյ յիշատակին լինել կենդանի.

chien qui me lèche les mains de pitié quand il voit mon sourcil se plisser d'angoisse en le regardant!..

«Vous voyez donc pourquoi je subis souvent au delà de mes forces la rude condamnation du travail. Eh bien, ce travail même, cette vertu forcée, mais enfin cette vertu de la nécessité, on me la reproche comme une vaniteuse soif de bruit qui obsède les oreilles de mon nom? Hommes inconséquents dans vos reproches, que ne reprochez-vous aussi au casseur de pierres sur la route d'obséder la voie publique de sa présence pour rapporter le soir à la maison le salaire qui nourrit la femme, le vieillard, l'enfant?

«Les enfants des *Samiens*, insultaient Homère parce que, disaient-ils, Homère obstruait les sentiers de l'île en récitant ses vers au seuil des maisons. Et où voulaient-ils donc qu'il les récitât, si ce n'est dans le chemin, lui qui n'avait pas d'autre publicité que la voûte du ciel? La presse est pour l'écrivain aujourd'hui ce qu'était la voûte du ciel pour Homère.

«Je ne suis pas Homère, mais mes critiques sont plus durs que les *Samiens*. Sur ces pages où ils me reprochent d'entasser des monceaux de vanité, ce n'est pas de l'encre que vous lisez, sachez-le bien, c'est de la sueur! ce n'est pas mon nom que je cherche à grandir, c'est le gage de ceux dont ce nom est toute la propriété et toute l'existence. Mon nom! ah! je sais aussi bien que vous ce qu'il vaut et ce qui l'attend! je voudrais de tout mon cœur (le ciel m'en est témoin) qu'il n'eût jamais été prononcé; je donnerais ce qui me reste de jours pour qu'il fût déjà enseveli tout entier, avec celui qui l'a porté, dans le silence de la terre, sans bruit là-bas, sans mémoire ici!... Il faut supposer une grande dose de puérité, je l'avoue, à un homme qui a vécu âge d'homme et qui a vu ce que j'ai vu, pour croire qu'il tienne à cet écho du néant qu'on appelle la mémoire des hommes! Que je vive dans la mémoire de Dieu, je me ris de celle des hommes! La vie ne m'est plus rien,

զմարդկան յիշատակաւ ծիծաղիմ ես : Ոչ եւս փոյթ ինչ է ինձ գկենաց :

« Ինձ կեանքս այս , յետ այսքանեաց արկածից ընդ որս անցի եւ դեռ եւս անցանեմ, նման բուր տեսարանացն այնոցիկ յորոց հուսկ յետոյ քան զամենեսին ելանիցէ ոք, եւ առ ժամ մի անդէն զկայ առնուցու յակամայս՝ մինչեւ ամբոխն ի բաց արձակեսցի, յորժամ դահլիճն ամայասցի եւ շահքն շիշանիցին եւ կանքեղքն ծխիցին, եւ բատերավայրն մերկանայցէ տխուր դղրդմամբ յիւրոցն զարդուց, եւ ստուերք եւ լուսիւն՝ ճշմարտութիւնք սոսկալիք՝ փոխանակեալ յաշորդիցեն լուսաւորութեանց տեսարանին եւ քաջաննչողն երեւութից :

« Եւ բնաւ զինչ ինչ ունիցիմ ես ի կենցաղումս յորմէ սորջանօք անշատիցիմ : Ո՞չ ապաքէն յառաջ քան զանձն իմ տեսի ես մահացեալ զամենայն զխորհուրդս իմ : Միքէ կամիցիմ երգել տակաւին հեղձամղձուկ բարբառով երգս եւ տաղս որ ի հեծուրիւն յանգեսցին : Միքէ ակտորժիցեմ մխել վերստին յասպարեզսն քաղաքականս , որ քէ բանայցեն եւս՝ այլ ծանիցեն ոչ զվաղամեռիկ եղելոցս արտասանութիւն : Միքէ ունիցիմ յոյս վստահութեան ի տարագս տեսչութեան հասարակաց զորս ամբոխն արագ արագ ի ձեռս բերեալ եւ զնոյն գունակ ի բաց լքանէ : Ա՞յնչափ յիմար իցեմ զի ձուլել յաւակնիցիմ կամ ինձէն կռել կոփել ի պղինձ կամ ի կիճ անդրի սոսկալիքիսար զազգի մարդկութեանս, մինչ տեսանեմ իսկ զի քաջագունիցն անգամ անդրիագործաց ոչ այլ ինչ տուեալ է առ այս Աստուծոյ բայց զաւագ կամ զկառ ի բրել եւ ի լմել : Ընդէր իցէ կեալ յորժամ ոչ այլ ինչ տեսանիցէ ոք զիւրեւ բայց զաւերակս շինուածոցն զորս ի խորհուրդս իւր կառուցեալ էր : Երանի որոց անկանիցին անդէն առ գործով՝ հարուածեալք ի յեղափոխութեանց անտի յորս խառնեալ գտան : Պատիժ պատուհասի է նոցա մահ, այո, բայց եւ ապաստան է նոցին : Եւ զկենդանութեան պատուհաս չգրիցես ինչ...

« Իսկ ես բիւր անգամ զման Կատոնի մեռանէի՝ երէ հաւատ զԿատոնին ունէի . բայց չեմ ես իբրեւ զնա, այլ երկրպագու եմ խորհրդոց կամացն Աստուծոյ . այնպէս հաւատացեալ եմ երէ համբերատարն մահ յետին մուրացկի ի վերայ յարդի՝ վստմագոյն եւս է քան զանհամբեր մահն Կատոնի ի վերայ երախակալի սուսերին : Անձնամահն լինել փախուստ է, իսկ փախչել օրէն ոչ է :

La vie, dans ma situation, et après les épreuves que j'ai traversées ou que je traverse, ressemble à ces spectacles dont on sort le dernier et où l'on stationne malgré soi, en attendant que la foule s'écoule, quand la salle est déjà vide, que les lustres s'éteignent, que les lampes fument, que la scène se dénuode avec un lugubre fracas de ses décorations, et que les ombres et les silences, réalités sinistres, rentrent sur cette scène tout à l'heure illuminée et retentissante d'illusions.

« Et qu'y regretterais-je donc à présent dans cette vie? N'ai-je pas vu mourir avant moi toutes mes pensées? Ai-je envie d'y chanter encore d'une voix éteinte des strophes qui finiraient en sanglots? Ai-je goût pour rentrer dans ces lices politiques qui, fussent-elles rouvertes, ne reconnaîtraient plus nos accents posthumes? Ai-je un bien ferme espoir dans ces formes de gouvernement que le peuple abandonne avec autant de mobilité qu'il les conquiert? Suis-je assez fou pour croire que je fonderai ou que je taillerai à moi seul en bronze ou en marbre une statue colossale du genre humain, quand Dieu n'a donné pour cela aux plus grands statuaires que du sable ou du limon pour la pétrir? A quoi bon vivre pour ne contempler autour de soi que les ruines de ce qu'on a construit dans ses pensées? Heureux les hommes qui meurent à l'œuvre, frappés par les révolutions auxquelles ils furent mêlés! La mort est leur supplice, oui, mais elle est aussi leur asile! Et le supplice de vivre donc, le comptez-vous pour rien?...

« Quant à moi, je serais mort déjà mille fois de la mort de Caton, si j'étais de la religion de Caton : mais je n'en suis pas ; j'adore Dieu dans ses desseins ; je crois que la mort patiente du dernier des mendiants sur sa paille est plus sublime que la mort impatiente de Caton sur le tronçon de son épée ! Mourir, c'est fuir ! On ne fuit pas.

« Կատոն ըմբոստանայ, մութացիկն հպատակե. Աստուծոյ հպատակելի՛ փառք են անկապուտ :

« Դարձեալ եւ խորհրդածութիւն ինչ արդարացի դատապարտ առնէ ըստ իս գմանունս այնպիսիս սնտի պարձանաց կամ գանձութեան : Եւ խորհրդածութիւնն այս իսկ է. Կեանքս մեր կամ պարգեւ է եւ կամ պատուհաս : Երեւ պարգեւ իցէ, հարկ է քամել զայն մինչեւ ի սպառ իբրեւ զբարերարութիւն, որ է երբեք զի դառն է, սակայն բարերարութիւն է. եւ երեւ պատուհաս, հարկ է զայն յանձին ունել իբր զխորհրդական ինչ քաւութիւն յանցուածոցն մերոց :

« Ապա ուրեմն կելով կեամ ես, այլ որպէս եւ տեսանեաղ՝ ոչ ի վարդից վերայ կեամ. եւ հաւատեալ գիտեմ զի եւ Կատոն ինքնին ոչ աւելի ինչ քան զիս յափրացեալ էր ժամանակաւ : Մի առ մի առնեմ ես հաշիւ, քանզի եւ զգամ միում միում, այլ ջհանեմ նզովս եւ ոչ միում, քարանցն այնոցիկ որով քարկոծիմս : Քաւ յինէն բասրել զմարդիկ. ոչ այդպէս, զի յանիրաւութիւն ինձ գրեք գործն եւ կամ յանմտութիւն : Ինձ ցանգ իսկ բարերոյս բուեցան մարդիկ, եւ անագորոյն՝ բաղղն միայն. ընդ այս ջիբ երկմտել :

« Այսպիսի աւասիկ ունիմ ես կենդանութիւն. եւ սակայն, — բող ասեմ եւ զամենայն, — է երբեք զի ի բարեկենդանութեան վայելեմ, քեպետ եւ կապեալ իցեմ ի բուռն աշխատութիւն, որ անպատիւ ջառնէ զմարդ, բայց մահու մեռուցանէ : Եւ արդ զիտիցնս երում տանիցիմ ես այսպիսում կենդանութեան. քանզի եւ զմահուջափս այս աշխատութիւն յատարիւնութիւն ինձ գրեմ : Ոչ ամենայն ինչ պատուհաս իցէ ի մահուջափ աշխատութեանս յայսմիկ, ոչ. աշխատութիւնն մահուջափ՝ որպէս եւ այլք ի պատուհասից առաքեալք ի վերնախնամն Տեսչութենէ, ունել ունի եւ նա զիւրն կարիլ ջրոյ ի սպունգն հարեալ ի ծագ գեղարդեան որ կարր զարիւն...

« Վաղու եւս հրաժարեցի ես ի դերասանելոյ յաստիս, եւ այս ոչ ինչ դժուարին բուեցաւ ինձ. քանզի ոչ երեւ յանձնէ ինչ կացի երբեք դերասան, վկայէ ինձ Աստուած, այլ ի հարկեցուցիչ հրամանէ. սմին իրի իբրեւ ի տեսարանէն ի բաց մեկնեցայ, եւ ոչ մի ինչ ընդ հանդերձիցս անկաւ յինէն : Ի պատրանս յուսոյն որովք պարտեցայ՝ անձնական ինչ բնաւ ամենեւին ոչ էր յիս. յօգուտ ազգի մարդկան վաստակեալ՝ ընդ մարդկան եւ խարեցայ ի կարծիս. Տեր տեսցէ եւ ողորմեսցի. մարդ ոք մարդ չէ ինչ իմիք ձեռննաս :

« Caton se révolte, le mendiant obéit; obéir à Dieu, voilà la vraie gloire !

« D'ailleurs, une réflexion juste m'a toujours paru condamner ces morts d'ostentation ou d'impatience. Cette réflexion, la voici : Ou la vie est un don, ou elle est un supplice. Si elle est un don, il faut la savourer jusqu'à la fin comme un bienfait quelquefois amer, mais enfin comme un bienfait; et si elle est un supplice, il faut la subir comme une mystérieuse et méritoire expiation de nos fautes.

« Je vis donc, mais, comme vous le voyez, je ne vis pas sur des roses; je défie Caton lui-même d'avoir plus que moi la satiété du temps. Je compte une à une, en les sentant toutes, mais sans en maudire aucune, les pierres de ma propre lapidation. Je n'accuse pas les hommes; non, c'est injustice ou sottise. J'ai trouvé les hommes bons et le sort cruel : voilà le vrai.

« C'est ainsi que je vis; et, cependant, faut-il tout dire? Je vis quelquefois heureux de vivre, quoique attaché à ce pilori du travail forcé qui ne déshonore pas, mais qui tue. Eh bien! savez-vous pourquoi je supporte la vie? c'est par la vertu même de ce travail à mort qui est ma condition. Tout n'est pas supplice dans ce travail à mort; non, le travail à mort, comme tous les autres supplices infligés par la Providence, a aussi sa goutte d'eau dans l'éponge à la pointe de la lance qui a bu le sang!...

« J'ai renoncé pour toujours à tout rôle ici-bas; je l'ai fait sans peine, car ce rôle, je vous le dis devant Dieu, ce n'était pas ma personne, c'était ma consigne; en quittant la scène, il n'est rien tombé de moi avec l'habit. Dans mes déceptions, rien ne m'était personnel; je travaillais pour l'humanité, j'ai été déçu dans l'humanité. Que Dieu l'assiste! l'homme n'y peut rien.

« Որ ընդ ամս քսան դերասան կացի ի տխրագգեացն տեսարանի բեմբասացութեան կամ ուսմկավարութեան իմոց հայրենեաց, յարագարագն յափրութենէ ամբոխին եւ յընդարոյսն փոփոխականութենէ մարդկեղէն իրաց մղօն առեալ ընկեցայ դարձեալ ի դասս հանդիսատեսից մոռացելոց : եւ չտրտնչեմ ընդ այս . քանզի սոյն իսկ շահ ինչ օգտի է աղետից . յորժամ խուժանն խուռն դիմիցէ ի տեղի յոր չիցէ արժան զնալ, երանի միոյն :

« Սյուս յեղանակաւ ճշգրտագոյն եւս յիս ինքն ամփոփի իմս կենդանութիւն . զաննշանս զայս խորհութիւն զանձամբ արկեալ՝ օր ըստ օրէ անձկագոյնս պատիմ ծրարիմ եւ սովաւ իբրու ձմերայնով իմն մեկնեցաւ . իցիւ թէ նովիմբ եւ զանունս իմ ծրարեալ պատէի :

« Եւ ուստի քեզ, ասիցես արդեօք ցիս, ներքինդ քո այդ անդորրաւետ երջանկութիւն դեմ ընդդէմ հակառակ տառապանացն զորս հարերդ ի գրի : Սդէ մեկնեա մեզ զակներեադ զայդ ընդդիմարանութիւն : Մի միայն բան շատ լիցի ի լուծումն տարակուսանացդ, զոր եւ կամ է ինձ կնիք խօսիցս առնել . այն իսկ է զի եւ դարձեալ վերըստին այր գրաւորական եղէ յաննենգ մտաց եւ յառաջ քան զամենայն . եւ զի այսու մոյութեամբ զնետ գրականութեան զակատեալ՝ կենցաղակից գտանիմ մարդկան որ զոգիս իւրեանց նշանագրեալս՝ իմում ոգւոյս բողին ի ժառանգութիւն, զոր օրինակ եւ մեք առ հասարակ զմասն ինչ ոգւոյս մերոյ բողցուք այնոցիկ որ զնեան մեր գայցեն . եւ զի ոգիս իմ զբաղնու, շինի եւ կազդուրի յորժամ ընդ մեռելոցն այնոցիկ վնիցի լինիցի գրուցակից . եւ զի դարձեալ, բող զսեպհական արգասիս բարեաց գրաւորականիս այսր աշխատութեան, քաղցր է ինձ զմտաւ ածել երէ սոյն այս աշխատութիւն որ ի հեշտութիւն գրի ոմանց, եւ այլոց ի տառապանս, եւ ինձ ի պարտիս, քերես ոչ ի սպառ անպտուղ կորիցէ սակս այնոցիկ որոց պարտիմ եւ զարդիւնս իմոց տքնութեանց : »

« D'acteur que je fus pendant vingt ans dans ce triste drame oratoire ou populaire de ma patrie, le prompt dégoût du peuple et la mobilité ordinaire des choses humaines m'ont rejeté au rang des spectateurs les plus oubliés ; je ne m'en plains pas : c'est le bon côté des disgrâces ; quand la foule se précipite où l'on ne veut pas aller, heureux l'homme seul !

« Mon existence ainsi est bien plus à moi ; je m'enveloppe de cette obscurité, je la resserre de jour en jour plus étroitement, comme un manteau d'hiver autour de mes membres ; que ne puis-je en envelopper aussi mon nom ?

« Mais d'où vient, me direz-vous encore, ce bonheur intime, si contradictoire avec une situation que vous dépeignez comme si pénible ? Expliquez-nous cette contradiction apparente. Un seul mot l'explique, et c'est par là que je voulais terminer : c'est que je suis redevenu franchement et exclusivement HOMME DE LETTRES ; c'est que je vis, grâce à cette passion pour la littérature, en société avec tous les hommes qui ont légué leur âme écrite à la mienne, comme nous léguerons tous une parcelle de notre âme écrite à ceux qui viendront après nous ; c'est que mon âme se distrait, s'édifie, se fortifie dans cette société des grands morts ; et c'est aussi parce que, indépendamment de ces bienfaitantes influences du travail littéraire en lui-même, je jouis de penser que ce travail, plaisir pour les uns, peine pour les autres, devoir pour moi, ne sera peut-être pas entièrement perdu pour ceux à qui je dois le fruit de mes veilles ! »

Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ս Ի Ա Ն Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Շ Է Ն Մ Ա Ր Գ Կ Ա Ն

ՄՍՍՈՒԿ ՊԵՑ ԻՇԽԱՆ :

Այս դարուս սկիզբները մեր ազգին անուր օտարաց առջեւ կարգէ դուրս կերպով մը պայծառացրնող Հայկազանց մէկն եղաւ Միրզայեան¹ Մանուկ Պէյ իշխանը : Բոյոր իր կենացն ու գործողութեանցը մէջ յայտնի կերեւեան այն ազգային կատարելութիւնները որ գանազան Հայ անձանց վրայ տեսեր են եւրոպացիք :

Մանուկ Պէյին վարուց Պատմութիւնը հրատարակած է ի Վեհնա Վ. Հ. Ղեւոնդ վարդապետը Յովհանեան 1852ին . եւ որովհետեւ այն գրուածքին գլխաւոր աղբիւրներն եղեր են Օղուլլուկեան Գրիգորին Օսմանեան պատմութիւնը եւ Մտերեան Գրիգոր վարժապետին տուած գրաւոր տեղեկութիւնները, կրեան ընթերցողք այն տետրակը կարդալ՝ երէ աւելի մանր ծանօթութիւններ ուզին : Մենք հոս այնչափը միայն համառօտենք՝ որջափն որ հարկաւոր է ի տեղեկութիւն ազգային եւ օտար ընթերցողաց ամսագրոյս :

Միրզայեան Մանուկ Պէյը ծնած էր Բումելիի Ռուսձուգ քաղաքը 1771ին, կամ ինչպէս այլք կրնամարին՝ 1769ին : Իր հայրը Մարտիրոս Միրզայեան՝ Հայաստանի Կարբի աւանէն եկած էր Բումելիի Պուրկազ քաղաքը, ուր ամուսնացաւ պատուաւոր հայազգի օրիորդի մը հետ, եւ անկեց ունեցաւ Մանուկ որդին : Իր ճարտարմտութեամբն ու արդարասէր բնաւորութեամբը քիչ ատենի մէջ նորէն ձեռք ձգեց այն հարստութիւնն որ Հայաստան եղած ատենը՝ Պարսից հարստահարութիւններովը կորսընցուցեր էր . բայց լաւ գիտնալով թէ որդւոյն ձգելու հարստութիւնը երէ առանց ուսման եւ արուեստի ըլլալ՝ կրնայ վնաս բերել անոր քան թէ օգուտ, փոյք ունեցաւ որ Մանուկ պատանին այն ժամանակը կարելի եղածին չափ ուսում սովորի, եւ յետոյ ետալ քաղաքը մեծանուն հայ վաճառականի մը քով դրաւ :

¹ Միրզա բառը պարսկերէն է՝ *էմիրզադէ* բառէն համառօտուած, որ *ազնուական* կամ *իշխան* կրնշանակէ : Եսա հասական է որ Մանուկ Պէյին նախնիքն ալ Հայոց հին ազնուական նախարարութեանց մէկէն իջած ըլլան :

LE PRINCE MANOUK-BEY.

Parmi les hommes qui ont contribué le plus à illustrer le nom arménien au commencement de ce siècle, nous citerons le prince Manouk-Bey Mirzayan¹. On peut dire que tous les faits de sa vie sont empreints de ces qualités nationales qu'un grand nombre d'Européens ont découvertes dans le caractère arménien.

Une notice biographique sur Manouk-Bey a été déjà publiée en arménien moderne à Vienne, par le R. P. Léonce Hovnanian, en 1852. Comme cet auteur dit avoir puisé ces récits dans l'histoire ottomane de Grégoire Ogoulloukian et dans les notes communiquées par M. le professeur Grégoire Msérian, nous engageons nos lecteurs à consulter cette notice pour les détails. Nous nous bornerons ici au petit nombre de faits suffisants pour mettre en relief cette nouvelle figure de notre musée arménien.

Manouk-Bey Mirzayan était né à Roustchouk, ville de Roumélie, en 1771, d'autres disent en 1769. Son père, Mardiros Mirzayan, originaire de Garpi, bourgade de l'Arménie persane, était venu s'établir à Bourgaz, en Roumélie, où il épousa une jeune Arménienne d'une famille très-honorable : Manouk naquit de cette union. Doué d'une intelligence extraordinaire et d'un caractère plein de droiture, Mardiros se trouva en peu de temps possesseur d'une fortune assez considérable, égale à celle qu'il avait perdue par suite des vexations que lui avaient fait éprouver les Persans. Cependant, convaincu que la fortune laissée à son enfant, sans l'instruction ou sans une profession quelconque, loin de lui profiter pourrait lui nuire, il eut soin que le jeune Manouk fût élevé aussi bien que le permettait alors l'état des connaissances chez les Arméniens ; il le

¹ Le mot *mirza* en persan (contracté du composé *émir-zadé*) signifie *noble, fils de prince*. Il est à présumer que les ancêtres de Manouk descendaient d'une des familles *princières* de l'Arménie.

Մանուկը չորս տարի հոն կենալէն ետեւ, վաճառականութիւնը սովորած, իր տիրոջը սիրելի, բաւական ստրկի տէր ու մոլտաւերէն լեզուին հմտացած ըլլալով՝ դարձաւ Ռուսնուզ, հօրը օգնական եղաւ, այլ եւ այլ ճամբորդութիւններով բնական տաղանդը աւելցուց, Աւետ անունով պատուաւոր հայու մը փեսայացաւ, ու քիչ ժամանակի մէջ Ռուսնուզ քաղաքին ամենէն մեծ ու հարուստ վաճառականն եղաւ : Կերպարանքին փառաւոր գեղեցկութիւնն ու ամեն շարժմանցը վայելուչ եւ եռանդուն ծանրութիւնը՝ յայտնի կը վկայէին մտքին վսեմութեանն ու խորագիտութեանը, որով քէ ազգայնոց եւ քէ օտարաց պատկառելի էր եւ սիրելի : Գլխաւոր կատարելութիւնն էր բնական քաջասրտութիւն մը . միանգամայն առատաձեռն էր ու աղքատասէր, պերճախօս եւ զգուշաւոր, եւ ամեն բանի մէջ առ Սատուած ապաւինելով՝ արդարութեան ճամբէն ոչ երբէք կըխտտորէր :

Այս կատարելութիւններովը մեծ պատիւ ունեցաւ Ռուսնուզի փառային առջեւ որ էր առաջ Թրսենիկլի օղլուն եւ յետոյ Ալեմտար (կամ Պայրազտար) Մուսղաֆա փաշան, երկուքն ալ խրոխտ ու խորագետ մարդիկ : Մանուկը անոնց գլխաւոր վաճառական, սեղանաւոր ու խորհրդականն եղաւ . եւ նախանձոտաց իրեն դեմ լարած որոգայքներէն արիութեամբն ու խոհեմութեամբը կրցաւ մինչեւ վերջը ազատ մնալ :

Մուսղաֆա փաշան Մանուկին արդիւնքը վարձատրել ուզելով՝ օսմանեան դռնէն Պէյութեան պատիւն ընդունեցաւ անոր, որ այն ատենները հիմակուրնէ աչ աւելի անսովոր աստիճան մըն էր՝ քրիստոնէից տրուելու, եւ անկէց աւելի բարձր պատիւ չէր տրուել անոնց մինչեւ այս տարուանս կայսերական հրովարտակին հրատարակումը՝ որով այստե՛նտեւ քրիստոնեայք ալ Տաճկաց հաւասար կարող պիտի ըլլան ամեն պաշտօնի եւ աստիճանի հասնելու :

Հիմակուան Օսմանեան Պատմութեան հմուտ եղողները գիտեն անշուշտ քէ Ալեմտար Մուսղաֆա փաշան ինչեր լըրաւ Սուլթան Ալիմին բազաւորութիւնէ ձգուած ու սպաննուած ատեններն

plaça ensuite chez un de ses compatriotes, riche négociant d'Yassy.

Pendant les quatre ans que Manouk habita la capitale de la Moldavie, il apprit le commerce et en même temps la langue valaque, et sut se concilier l'affection de son maître; il gagna une petite fortune, et ensuite, retourné à Roustchouk, devint le soutien de son père; il perfectionna son éducation par plusieurs voyages, et épousa la fille d'un riche Arménien nommé Aved; et, au bout de quelques années, il passait déjà pour le plus grand et le plus riche négociant de Roustchouk. Sa beauté mâle et imposante, ses manières agréables et en même temps sérieuses, manifestaient la supériorité de son intelligence et la pénétration de son esprit; ainsi il ne tarda pas de s'attirer l'estime et l'affection de ses compatriotes ainsi que des étrangers. Une intrépidité inébranlable formait le fond de son caractère; il était en même temps plein de générosité et de charité sans bornes pour les pauvres. Quoique possédant une extrême facilité d'élocution, il était naturellement très-réservé, et sa confiance absolue en la Providence le poussait à suivre constamment la voie de la justice et de l'équité.

C'est à cause de ces qualités qu'il a joui de la plus grande estime auprès du pacha de Roustchouk, qui était d'abord Tersénikli-Oglou, et ensuite le fameux Moustapha-Alemdar (ou Baïrakdar), tous les deux hommes féroces et excessivement rusés. Manouk, devenu leur principal fournisseur, banquier et conseiller, se trouva exposé à toutes les intrigues de la jalousie; mais, grâce à son courage et à sa prudence, il sut conjurer tous les dangers que sa haute position lui avait attirés.

Moustapha-Pacha, voulant récompenser le dévouement de Manouk, obtint pour lui, de la part de son gouvernement, la dignité de bey, titre qui, à cette époque, était donné plus rarement encore qu'à présent aux sujets chrétiens, et qui était le plus haut grade auquel pussent aspirer les rayas avant la proclamation du dernier hâtti-humayoun, en vertu duquel tous les chrétiens se trouvent capables de parvenir aux plus hautes dignités de l'empire.

Ceux qui ont quelque connaissance de l'histoire moderne de l'empire ottoman, savent peut-être quel rôle considérable remplit Moustapha-Pacha lors de la destitution et de la mort tragique du sul-

ու Մուղան Մանուտին բազաւորած օրերը : Մանուկ Պէյը զնաց անոր ետեւէն Կոստանդնուպօլիս, եւ տեսնելով որ յաջողութիւնն ու վեզիրութիւնը չափազանց յանձնապատանօրիւն մը տուեր են Մուսաֆային, որով ենիչերիներուն սպառնալիքները կարհամարհէ ու իր բարեկամաց խոր-

tan Sélim III; et aux débuts *des premiers jours* du règne de Mahmoud II, Manouk-Bey alla rejoindre Moustapha à Constantinople. Il vit avec peine que le succès et la dignité de grand-vizir avaient rendu cet homme jadis populaire tellement présomptueux, que non-seulement il bravait les menaces des ja-

Մանուկ Պէյ Եշխան :

հրրդին չուզեր անսալ եւ հրաժարիլ այն վտանգաւոր պաշտօնէն, տրամուրեամբ մեկդի քաշուեցաւ :

Ոտք եղան ենիչերիները նոյնմբեր ամսոյն մեջ, 1808ին, վեզիրին տանը կրակ տուին այրեցին, ինքն ալ տեսնելով որ բշնամիներուն ձեռքը

nissaires, mais qu'il rejetait les conseils de ses amis intimes qui l'engageaient à se démettre volontairement de ces périlleuses fonctions; et il se retira plein de chagrin.

Les janissaires se soulevèrent en effet, et mirent le feu au palais du grand-vizir, qui, de peur d'être massacré par ses ennemis, fit éclater la mine pra-

պիտի իյնայ՝ բոլորեցուց իր կեցած աշտարակին ականն ու շենքին փլատակներուն մէջ բազուցաւ : Ննիչէրիները զիտնայով քէ Մուսղաֆա փաշային մեծ բարեկամ ու խորհրդական ճանչցուած է Մանուկ Պէյը, յարձրկեցան տանը վրայ, բայց անիկայ առաջուց գուշակելով գլխուն գալիքը՝ ծպտեայ հագուստով ելաւ քաղաքէն ու զնաց Ռուսճուգ. հոն ալ ինքզինքը յապահովի ջտեանելով՝ Պուքրէշ քաղաքը քաշուեցաւ ընտանեօքն ու հարստութեան մեկ մասովը :

Մինչդեռ Մանուկ Պէյ իր երկիրները մշակել տալու աշխատանքին զբաղած էր հանդարտութեամբ, եւ ամենուն սիրելի ու յարգի էր իր կատարելութիւններովը, Ռուսք եւ Օսմանեանք որ իրեք չորս տարիէ ի վեր պատերազմ ունէին իրարու դէմ ու հաշտութիւն կուգէին ընել՝ առանց պայմաններուն վրայ միարանելու, Մանուկ Պէյն ընտրեցին մէջերնին իրաւարար՝ իբրև արդարակորով ու խորագետ մարդ, եւ անոր խորհրդովը հաստատեցին Պուքրէշի դաշնադրութիւնը : Ասով Մանուկ Պէյին անունը երկու տերութեանց առջև ալ շատ մեծցաւ, եւ Ռուսաց կայսրը սրբոյն Վլաստիմիրի ասպետութեան կարգը տուաւ անոր : Բայց իր քշնամեաց չարախօսութիւններէն չազատեցաւ, որ կերպով մը կասկածելի ըրին զինքը Օսմանեան տերութեան առջև՝ իբրև Ռուսիոյ կուսակից : Այս տեսնելով Մանուկ Պէյը, հարկ համարեցաւ Տաճկաստանէն դուրս ելլել. բայց չուզելով որ քշնամիներուն զրպարտութիւնը իրաւ հանածի պէս երեւնայ, Ռուսաստան չզնաց առջի շերան, այլ անցաւ Աւստրիոյ Թրանսիլվանիա նահանգին Պրաշով (Քրոնշթատ) քաղաքը 1813ին, եւ յաջորդ տարին Ռուսաց կայսեր պաշտպանութեամբը նաև իր ընտանիքը քովը բերաւ :

Ուլանի երկրին մէջ քեպետ շատ մանր պատմութիւններ կը պատմուին մինչև հիմա Մանուկ Պէյին քաջասրտութեանը եւ ուրիշ կատարելութեանը վրայ, բայց մենք մեկը միայն յիշատակենք հոս՝ գաղչիարէն գրուածքէ մը առնելով որ հրատարակուած է ի Փարիզ 1846ին ¹.

¹ Այն գրուածքին անունն է « *Քերուցա, ճանապարհորդութիւն ի Մոլտաւիա եւ ի Վլաճա, Ստանիսլաւի Պէյանձէ. երկհատոր* : » — Հիմաւուան ետօպացի ճանապարհորդաց ոճովը շարադրուած ըլլալով, քեպետ եւ հարեանցի գրութիւն մըն է, բայց մէջը այն երկիրներուն բնակչացն ու անոնց սովորութիւններուն վրայ հետաքրքրական տեղեկութիւններ պակաս

tiquée sous la tour où il s'était réfugié, et s'ensevelit sous les décombres. Manouk-Bey étant connu comme l'ami dévoué et le conseiller de Baërakdar, les janissaires se portèrent de là à sa demeure; mais Manouk, prévenu à temps, se déguisa, et, quittant furtivement Constantinople, se rendit à Roustchouk; de là, pour plus de sûreté, il se retira avec les siens et une partie de sa fortune à Bucharest.

Depuis cette époque, Manouk-Bey s'occupa exclusivement de la culture de ses terres, jouissant d'une tranquillité parfaite et de l'estime générale. Cependant la guerre qui avait éclaté depuis trois ou quatre ans entre la Russie et la Turquie, semblait devoir encore se prolonger par suite de l'impossibilité de s'entendre, de part et d'autre, sur les conditions de la paix. Les deux gouvernements se décidèrent enfin à recourir à l'arbitrage de Manouk-Bey, comme à celui d'un homme d'une droiture exemplaire et d'une rare sagacité; c'est d'après ses conseils que le traité de Bucharest fut conclu. Depuis lors la réputation de Manouk-Bey s'accrut auprès des deux gouvernements, et l'empereur de Russie lui conféra l'ordre de Saint-Vladimir. Cependant ses ennemis ne manquèrent pas l'occasion de le rendre suspect au gouvernement ottoman, le représentant comme partisan de la Russie. C'est alors que Manouk-Bey prit définitivement le parti de quitter le territoire ottoman; mais, afin de ne point légitimer en quelque sorte les calomnies de ses détracteurs, au lieu de se réfugier en Russie, il se retira à Kronstadt, ville de Transylvanie, en 1813, et il réussit, par la protection du gouvernement russe, à y faire venir sa famille l'année suivante.

Parmi une foule d'anecdotes qu'on rapporte encore en Valachie, au sujet du courage et des autres qualités de Manouk-Bey, nous citerons ici la suivante, tirée d'un ouvrage français publié à Paris en 1846 ¹.

¹ C'est l'ouvrage intitulé *Le Kéroutza, voyage en Moldo-Valachie*, par Stanislas Bellanger, 2 vol. in-8°. — Ecrit dans un style propre aux touristes de notre siècle, cet ouvrage, sans être sérieux, renferme un grand nombre de renseignements curieux sur les habitants et les mœurs du pays qu'il a parcouru. Tout ce qu'il dit relativement à Manouk-Bey, surtout

« Եղերական դիպուած մը պատահեցաւ անոր
 « Թրանսիլվանիա անցած ժամանակը : Մանուկ
 « իր կարգէ դուրս քաջութեամբն ու աներկիւ-
 « դուքեամբը այն մարդիկներէն մէկն է որ վախ
 « ըսածդ ամենեւին իրենց համար չէ :

« Հազիւ թէ հինգ վայրկեան եղեր էր որ հասեր
 « էր Կարմիր Աշտարակ ըսուած հանգույցը, եւ
 « քարի մը վրայնստած ծուխ կըխըմէր, սպասելով
 « որ մաքսաւորներն իր կարասին աչքէ անցը-
 « նեն. մէյմըն ալ յանկարծ գետակ մը եկաւ, որ
 « անշուշտ իրեն համար էր, ու ձեռքէն ծխաքաշը
 « առաւ տարաւ : Չարմացաւ Մանուկը, բայց
 « ամենեւին չվախցաւ. գնաց ուրիշ ծխաքաշ մը
 « բերաւ, ու նոյն տեղը դարձաւ նորէն : Նստաւ
 « ջնստաւ, ուրիշ գետակ մըն ալ եկաւ ուժով մը
 « գարկաւ դաշնակին որ գրպանէն դուրս ելած
 « էր : Այն ատեն գլուխը վերուց որ նայի թէ ուս-
 « կից կուգան գետակները. տեսնէ որ երկու Տա-
 « ճիկ են անոնք նետողները, որ երկու հարիւր
 « մղոնիչափ տեղ բուփէ բուփ ետեւէն իյնալով,
 « երբոր տեսնէ են որ Թրանսիլվանիոյ երկիրը
 « անցաւ ազատեցաւ ձեռքերէն, եւ յոյս ջմնաց
 « որ վաստակին այն վարձն որ խոստացուած էր
 « զինքը մեռած կամ ողջ բռնողին ու Կոստանդ-
 « նուպօլիս տանողին, վագեր ելեր էին Աւստրիա-
 « կան պահպանարանին քովի լեռանը վրայ որ
 « անկէց գարնեն սպաննեն զինքը :

« Մանուկ առանց իր կեցած տեղը փոխելու
 « Կոշտ մարդիկ, ըսաւ ինքնիրեն. ցուցնենք
 « անոնց՝ ինչպէս կ'իջեցընեն մարդը : »

« Շուտ մը Հալեպի արծաբապատ հրացանը
 « ձեռք առաւ որ միշտ հետը կըբաւցըրներ ճամ-
 « բորդութեան ատեն, լեցուց ու շտկեց Տաճկրեն-
 « բուն վրայ : Անոնց մէկը ի մահ վիրաւորուեցաւ,
 « մեկալը առանց սպասելու որ Մանուկին սոս-
 « կալի քաջութեան ուրիշ մէկ փորձն ալ տեսնէ՝
 « շուտ մը ձգեց հեռացաւ անկէց : »

« Թեպէտ եւ Մանուկ Պէյը Աւստրիոյ մէջ ալ ամեն
 « պատիւ ու հանգստութիւն կրնար գտնել, բայց իր
 « ազգասեր սրտովը մտածեց որ ասկի մեծ օգուտ
 « պիտի բնէ ազգին թէ որ Ռուսիոյ Պետարպիա

« Une aventure tragique signala son arrivée en
 « ce pays. Manouk, d'un courage et d'une intrépi-
 « dité extraordinaires, est un de ces hommes pour
 « qui la peur est un vain mot, une expression vide
 « de sens.

« Arrivé depuis cinq minutes au poste de la
 « Tour-Rouge, il fumait, assis tranquillement
 « sur une pierre, en attendant que l'on eût visité
 « ses effets, quand une balle évidemment dirigée
 « contre lui emporta sa pipe. Surpris, mais non
 « effrayé, Manouk va chercher une autre pipe et
 « revient se placer au même endroit. Il y était à
 « peine, qu'une seconde balle atteint rudement un
 « poignard qui sortait de l'une de ses poches. Cette
 « fois il lève la tête afin de s'assurer d'où lui peu-
 « vent venir ces deux coups. Ils venaient de deux
 « Turcs qui l'avaient inutilement traqué de buis-
 « son en buisson, pendant l'espace de quatre-
 « vingts lieues. Exaspérés, n'ayant pas le droit de
 « le relancer jusque sur le territoire transylvanien,
 « de voir qu'il leur échappait et qu'en fuyant il
 « leur enlevait l'espoir de toucher la somme pro-
 « mise à ceux qui l'amèneraient mort ou vif à
 « Constantinople, ils étaient accourus, pour le tuer,
 « sur les hauteurs au fond desquelles se trouve la
 « grande cour du poste autrichien.

« *Gochd!* murmura Manouk, sans changer de
 « posture : *tzetzenek anonz intchbès quitchézenen*
 « *marte.* (Les maladroits! montrons-leur comment
 « on descend un homme.)

« Et aussitôt, s'emparant d'une petite carabine
 « d'Alep, coquettement montée en argent, qui ne
 « le quittait jamais en voyage, il l'arma et l'étendit
 « dans la direction des Turcs. L'un d'eux tomba
 « frappé mortellement. Quant à l'autre, ne vou-
 « lant pas d'autre preuve de la redoutable adresse
 « de Manouk, il s'éloigna lestement. »

Manouk-Bey était sûr de pouvoir vivre même en
 Autriche très-honorablement et dans une sécurité
 complète; mais, entraîné par ses sentiments pa-
 triotiques, il pensa qu'il pourrait faire beaucoup de

« չեն : Իսկ ինչ որ Մանուկ Պէյին եւ կամ անոր Փարիզ երթալուն
 « ու ետքը բունաւորուելով մեռնելուն վրայ կըսէ՝ բոլորովին
 « շինծու բաներ են, կամ թէ այն կողմերու բնակչաց առասպել-
 « ներուն միամտաբար հաստատով գրուած :

et principalement au sujet de son voyage à Paris, et de sa fin
 tragique par le poison, est une pure fiction, ou plutôt une
 relation trop fidèle des causeries toujours pleines du merveil-
 leux des populations semi-orientales de la Turquie d'Europe.

գաւառին մէջ հաստատե իր բնակութիւնը, հոն քաղաք մը հիմնե Հայոց համար, ու հին ծանօթից եւ բարեկամացը հետ պատուաւոր ու անխող կեանք մը անցրնէ :

Այն առեւտրէրը Վեննայի արքայաժողովը բացուելու ըլլալով, Մանուկ Պէյն ալ հոն գնաց, ու իր մեծութեանն ու համբաւին համեմատ պատիւ գտաւ ամենէն : Տեսնուեցաւ նաեւ Ռուսաց Աղեքսանդր կայսեր հետ (1814ին) եւ անկէց ընդունեցաւ Ներգործական խորհրդական պետութեան ըսուելու պատուանունը : Երկրորդ անգամ տեսնուելուն՝ առաջարկեց կայսեր իր ազգասիրական խորհուրդը, եւ անոր հաճութիւնն առաւ շատ մը արտօնութիւններով հանդերձ :

Դարձաւ այնուհետեւ Քրոնշտատ, անկէց անցաւ Պեսարապիա, իր դիտաւորութեանը յարմար տեղ մը որոշեց հոն՝ Փրուք ու Դանուք գետերուն մէջտեղը, եւ 1816ին Փերբուրկ գնաց որ խորհրդոյն գործադրութեանը ձեռք զարնէ : Թէ կայսերական պալատէն եւ թէ տերութեան ուրիշ մեծամեծներէն սեր եւ մեծարանք ու փափաքանացը շուտով կատարուելուն խոստմունքներ ընդունելով, դարձաւ Պեսարապիա, եւ մինչեւ նոր քաղաքին շինութեան առեւտրէրը հասնի՝ բնակութիւնը հաստատեց իր սեպհական կայուածին մէջ, այսինքն Հնչեշտ գեղը՝ որ քիչ առեւտրէն շէնցաւ ու գեղեցիկ գիւղաքաղաք մը դարձաւ :

Մինչդեռ օրէ օր կը սպասէր Մանուկ Պէյն որ Փերբուրկէն վերջի որոշ հրամանը գայ նոր քաղաքին շինութեանը համար, զիր առաւ անկէց որ այն գործողութիւնը Պեսարապիոյ կուսակալ Պանմէթով իշխանին յանձնուած է, անոր հետ պիտի խօսի :

Այն կուսակալը Պենինկզէն սպարապետին հետ գնաց Մանուկ Պէյին տունը 1817ին, յունիսի 20ին, հետերնին ալ շատ մը զինուորական մեծամեծներ, այնպէս որ Պէյին ընդարձակ տպարանքը հիւրերուն բազմութեանը ջբաւելով՝ հարկ եղաւ բակին մէջ վրաններ կանգնել : Բայց այն պատրաստութեան, այն հանդիսին ու յոյսերուն Հնչեշտի մէջ ծագած օրը դառն տրամութեան օր պիտի ըլլայ եղեր մեր փառաւոր իշխանին, եւ իր ընտանեացն ու ազգակցացը, Մանուկ Պէյին պատուաւոր կենացը վերջին օրն ըլլալով :

Պենինկզէն սպարապետը փափաք մը ցուցուցեր էր Մանուկ Պէյին ընտիր ընտիր ձիերը տեսնելու : Ախտուպետը անոնցմէ երկուքը առաջ քաշեց ու վրանին նեժնալով սկսաւ խաղցրնել :

bien à ses coreligionnaires s'il allait se fixer en Bessarabie, y bâtir une ville arménienne, et y vivre en repos, entouré de ses amis et de ses anciennes connaissances.

Le congrès de Vienne étant près de s'ouvrir, Manouk-Bey se rendit dans cette capitale, et trouva partout l'accueil et les honneurs dus à sa grande réputation. Il s'est présenté (en 1814) à l'empereur Alexandre, qui lui conféra le titre de conseiller d'État actuel. Dans une seconde entrevue avec le monarque, Manouk-Bey lui exposa son projet patriotique, qui obtint l'approbation de l'empereur, dont il reçut la promesse formelle de plusieurs privilèges.

De retour à Kronstadt, Manouk-Bey s'empressa de passer en Bessarabie; il y choisit un endroit convenable à son projet, et situé entre le Pruth et le Danube; de là il partit pour Saint-Petersbourg, afin d'obtenir l'ordre définitif pour mettre son projet à exécution. L'accueil qu'il reçut à la cour et de tous les grands dignitaires de l'empire lui fit concevoir les plus heureuses espérances pour la réalisation de son projet. De retour en Bessarabie, il s'établit dans ses propriétés de Hentchesti, village qui depuis lors prit un grand développement et devint une bourgade assez considérable.

Manouk-Bey, pressé d'obtenir de Saint-Petersbourg l'autorisation d'entreprendre la construction de la nouvelle ville, reçut enfin une lettre annonçant que cette affaire était confiée au prince Bakhmétéff, gouverneur de la Bessarabie, et que c'était avec lui qu'il devait désormais s'entendre.

Le 20 juin (2 juillet) 1817, le gouverneur accompagna le général en chef Benninxen au château de Manouk-Bey, avec un nombreux état-major, et quoique le local fût très-vaste, il fallut dresser des tentes au milieu de la cour. Mais ce jour, qui paraissait commencer sous des auspices si favorables et avec des espérances si bien fondées, fut un jour fatal pour notre glorieux prince, pour sa famille et pour ses compatriotes; car il fut le dernier de la vie si bien remplie de Manouk-Bey.

Le général Benninxen avait exprimé le désir de voir les beaux chevaux arabes de Manouk-Bey. Celui-ci ordonna à son palefrenier d'en amener deux, et de les faire caracoler. Écuyer d'une rare habileté,

բայց Մանուկ Պէյ որ շատ քաջավարժ էր հեծելութեան՝ նեղացաւ ակտոպետին անհմտութեանը վրայ. իջեցուց գանիկայ, ինքը նետուեցաւ ձիերէն մեկուն վրայ ու այնպէս ճարտարութեամբ գանագան դարձուածքներ ընել տուաւ որ բոլոր հանդիսատեսները զարմացան մնացին : Սակայն ինքը յանկարծակի ձին կայնեցուց, եւ սաստիկ հեւալով՝ հազիւ կրցաւ մտաւ եղած սանդուխի մը աստիճաններուն կրթընիլ : Շփոթեցան քովիները, բժիշկներ բերելու մարդիկ յուղարկեցին, ձեռքերնէն եկած օգնութիւններն ըրին, բայց ճար չեղաւ, ցաւը երթալով սաստկացաւ. եւ սրտին երակը պատռած ըլլալով՝ այն գիշերը հոգին աւանդեց : Երբորդ օրը մարմինը մեծ հանդիսով Քիշինեկ (Քիշնով) քաղաքը տարին ու փառաւոր յուղարկաւորութեամբ Հայոց եկեղեցոյն գաւթին մէջ բաղեցին :

Քառասունըվեց կամ քառասուն եւ ուր տարեկան էր Մանուկ Պէյը երբոր վախճանեցաւ, եւ վեց գաւակ բողուց, երկուքը մանչ եւ չորսը աղջիկ : Անդրանիկ որդին Մուրատ Մանուկ Պէյ Հնչեղտ կըրնակի հայրենական կայուածին մէջ, եւ որդւոց տէր է. երկրորդը Գրիգոր Մանուկ Պէյ առաջ Ռուսաց կայսերական պահանորդաց գեղապետ էր, եւ հիմա հրաժարած է ու Փարիզ կըրնակի ամենայն պատուով : Իսկ աղջիկներէն երկուքը վախճանած են, եւ մեկը ամուսնացած է Լազարեանց վսեմափայլ Խաչատուր Աղային հետ. որով եւ Ռուսաստանի Հայոց այս երկու մեծամեծ ազգատոհմներուն խնամութիւնը ոչ սակաւ բարեաց պատճառ եղած է եւ պիտի ըլլայ անշուշտ մեր ազգին :

Manouk-Bey ne put retenir l'expression de son mécontentement pour la maladresse du palefrenier ; il le fit descendre, s'élança lui-même sur un des chevaux, et le fit caracoler avec tant d'adresse, que tous les assistants en furent émerveillés. Tout à coup il arrête son cheval, il en descend, et, tout essoufflé, il ne se traîne qu'avec peine jusqu'aux marches d'un escalier voisin, où il vient s'appuyer. On peut se figurer la confusion et l'émoi que cet accident jeta soudainement au milieu de la joyeuse réunion. On s'empresse de mander les médecins, de donner au prince défaillant tous les soins qu'exigeait sa position alarmante ; mais ce fut en vain ; le mal empira : un des vaisseaux du cœur s'était rompu, et il succomba dans la même nuit au milieu des plus vifs regrets des assistants et des plus déchirantes lamentations des siens. Son corps fut transporté le troisième jour, avec une pompe extraordinaire, à Kichinef, et déposé dans la cour de l'église arménienne.

Manouk-Bey comptait alors quarante-six ou quarante-huit ans. Il laissait six enfants, dont deux garçons et quatre filles. L'aîné de ses fils, Mourad Manouk-Bey, habite Hentchesti, sa propriété patrimoniale, et il a plusieurs enfants. Le second fils, Grégoire Manouk-Bey, après avoir servi en Russie dans la garde impériale, se retira à Paris, où il vit honorablement. Deux des filles de Manouk-Bey sont déjà mortes, et l'une, dame très-distinguée par les rares qualités de son cœur et de son esprit, est l'épouse de S. Exc. Christophe, comte de Lazareff. Ainsi, ces deux grandes familles arméniennes de Russie forment une alliance qui, depuis, a doublé le bien qu'elles répandent sur les établissements publics et particuliers de leurs compatriotes de Russie et de l'étranger.

Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

ՀԱՅԿԱՉՈՒՆՔ ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԳԻ ԳԱՐՈՒՍ

(Շարադարութիւն¹.)

Որք մտաբերեցինն ասել զՀայս Զուիցերացիս գոյ արեւելից՝ ճշգրտագոյն եւս արդեօք լինին խօսեցեալ՝ երէ ընդ Հոլանտացիսն բերին զնոսա ի կշիռ համեմատութեան՝ ըստ անխոնջ փութոյ եւ անխոռվ բարուց, ըստ հետամուտն լինելոյ շահուց օգտի՝ եւս եւ դուզնաքից, եւ ըստ զգուշութեան ի հրապարակագոյժ գործոց : Յառաջատուրինք նոցին ի զանխուլ լուրեան կան եւ մնան՝ անծաւօքք յերուպէ, ուր նոքա ինչ ոչ հոչակեն, եւ ոչ գրբեան եւ օրագիրք իւրեանց գանի վերձանութիւն : Մինչդեռ ի յաշոգութեան իցեն՝ խրոխտք են եւ յոխորտք առ որս ընդ ձեռամբ են նոցա. իսկ ի ձախողել բաղդին՝ այնպիսի իմն յանձինս բերեն խոնարհութիւն եւ հպատակութիւն որ ի քրիստոնէութեանն արդեօք բղխեն իմաստից, բերեւս եւ խուն ինչ ի մահմէտականացն ճակատագրի հաւատոց, զոր ի վաղընչուց անտի ժամանակաց սովորեալք տեսանել՝ յանգագաստից իմն ի նոյն իմաստս ձգին :

Մի եւ այն է ի մոլար կարծեաց որ զՀայկազանցն յաճին՝ երէ այնպէս իմն զնեա նիւրականացն շահուց զակատեալ զառաձանիցին՝ մինչեւ բնիկ հայրենիս զայնոսիկ եւեր յաշխարհաց համարել՝ յորում արձաք եւ ոսկի արկանիցեն ի բուռն, եւ ճարակ ինչ զտանիցեն ճարտարութեան իւրեանց եւ անյազ շահասիրութեան² : Եւ այս եւս արգասիք են հարեւանցի տեսութեան խառնամբոխ բնակչաց այնր բաղի Կոստանդնուպօլսոյ յորում Փրանկքն յաճախեն : Նա նմին հակառակ, չիք մարդոյ հայկազին քան զհայրենեացն կորուսելոց յիշատակ սրտառուց, որ եւ ի մէն մի ի տողից ամձու քերբուածոց ազգին յայտնապէս նշմարի : Հայնգունաստիպք Հերբրայեցուցն տարարնակ պանդխտելոց որ զքնարս Սիոնի գուռեացն կա-

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.(Suite.¹)

On a dit que les Arméniens étaient les Suisses de l'Orient ; il serait plus exact de les comparer aux Hollandais : c'est la même ardeur soutenue, mais calme, dans le travail, la même persistance opiniâtre à poursuivre un gain, quelque minime qu'il soit, le même soin à éviter le bruit et l'éclat extérieurs. Tous leurs progrès, accomplis dans l'ombre et le silence, sont ignorés en Europe, où ils ne cherchent pas à les faire connaître, et où leurs livres et leurs journaux n'ont pas accès. Fiers et arrogants envers leurs subordonnés dans la prospérité, ils subissent la mauvaise fortune avec un esprit d'humilité et de résignation qui a peut-être sa source dans le sentiment chrétien, peut-être aussi dans quelque réminiscence involontaire du fatalisme musulman, dont le spectacle est depuis si longtemps sous leurs yeux.

Parmi les plus fausses notions qui ont cours sur le compte de la nation arménienne est celle qui nous la représente comme absorbée par le soin des intérêts matériels et comme ne connaissant d'autre patrie que les pays où elle trouve des métaux précieux à accaparer et un élément à son industrie ou à son avidité pour le gain². C'est là encore une de ces impressions puisées dans la contemplation superficielle de la société bâtarde du quartier de Constantinople fréquenté par les Franks. Au contraire, il n'est pas de sentiment qui fasse vibrer plus profondément le cœur des Arméniens que le souvenir de la patrie qu'ils ont perdue ; il éclate à chaque ligne de leurs poésies modernes. L'Israélite exilé qui suspendait la harpe de Sion aux saules de

¹ Տես Հոկտեմբերի ամսաբերքը 1855.² Այս եւս վրիպակ տեսանի ի մատենի ուրեք յորում բազում այն է զի իրք Արեւելից այլ ընդ այլոյ եւ կամ հարեւանցի դրոշմեալ կան. այն է Արեւելեան Նամանականի Միշոյի եւ Փոստուլայ :¹ Voir le numéro d'octobre 1855.² Cette assertion se trouve consignée dans un livre où l'Orient est envisagé plus d'une fois sous un point de vue faux ou superficiel, la *Correspondance d'Orient* de MM. Michaud et Poujoulat.

խնայ գեփրատայ՝ ողբային, մորմոքի եւ հայկ-
ագնն եւ աղեկեզ բարբառի .

Հայոց աշխարհիկ . . .
Ո՛վ դու ի վաղուց մոռցված հայրենիք .
Ո՛վ դու իմ սրտիս անմոռաց տեղիք .

ՆԱՀԱՊԵՏ :

որպէս մի ոմն ի քերթողաց-բարգման կայ խոյճի
եւ բարբառոյ ազգակցացն :՝

Եւ արդեօք ոչ զի մոռացան, այլ զի կարի իմն
զակատեալք են ի սեր հայրենեաց՝ բասրելիք
Հայքն իցեն, քանզի եւ յոյւղք ի նոցանէ մխիթա-
րին ի վերայ աղետիցն անցելոց՝ յուսով վերակեն-
ցաղ լինելոյ ազգայնոյ բաղդին : Այս յոյս կեղա-
կարծ՝ գոր քաջ իսկ յայտ առնէ գուշակութիւնն
յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի յածեալ՝
գփրանկացն ազատարարաց ազդելով զգալուստ,
այս կեղակարծ յոյս ասեմ՝ որ եւ վաղեմի յոյժ է՝
առ խաչակրօքն կազդուրեալ, զկատարումն եւս
բունցաւ առնուլ ըստ իմիք յաջս նոցա յորժամ
Ռուսացն զօրութեամբ ազատացան ի լծոյ անտի
Պարսից, եւ հրովարտակ ի կայսերէ առ ծերա-
կոյտն հասեալ որ ի Փերբալուրկ՝¹ սանմանեաց
զի ի պատիւ երեսաց նոցա Նանանգ Հայկական
(արմէն՝ *նարայա օ՛սլլասթ*) կոչեացին իսանութիւնքն
երևանու եւ Նախիջեանի :

Կնիք բարուցն Հայոց հաստատութիւն է մա-
նաւանդ՝ քան քէ ակնախտիղ ինչ փայլումն. ոչ
բունն ցնորից երեւակայութեան վիճակեալք են եւ
ոչ յախուռն հանճարոյ Հեղինացոց, եւ ի վտանգս
պատերազմի ջլինին երբէք զիմագրաւ : Խաղա-
ղասէրք են ի բնէ եւ հանդարտաբարոյք. կամա-
կար մտօք հպատակեն պեսպես կերպարանաց
տեսչութեան, հլուք զոյով եւ հաւատարիմք, շատ
է զի ազատք իցեն ի վճարել զգործս իւրաքան-
ջիւր : Ոչ երէ անմասն ինչ են նոքա ի գինուորա-
կանն քաջութենէ՝ որպէս բազմաց բունցաւ ասել-
քանզի անա եւ ի պատմագրացն վեպս ի շարի
հարեալ տեսանին անուանք յոյովից ի նոցանէ որք
արիարար նահատակեցան ի վերայ իւրեանց
աշխարհին եւ կամ ի սպասու ծառայութեան կա-
ցին կայսերացն Բիւզանդիոնի : Եւ Ռուսացն պե-
տութիւն այն ինչ կալեալ զՀայաստան աշխարհ,
ի գէն զբնակիչսն հրաւիրեաց, եւ ի գունդս գունդս
զնոսա տրոնեալ՝ նոցին յանձն արար պաշտպան

L'Euphrate n'a pas de regrets plus profonds et d'ac-
cents plus touchants pour les exprimer :

O douce Arménie ! . . . . .
O terre de nos ancêtres trop longtemps oubliée !
Patrie dont le souvenir est impérissable dans mon cœur !

NAHABED.

s'écrie un poète interprète de la conscience et écho
du cri de la nation.

Ce n'est pas l'oubli, mais plutôt l'exagération de
ce sentiment que l'on pourrait reprocher aux Ar-
méniens, et qui entretient dans le cœur d'un grand
nombre d'entre eux, comme une consolation à
leurs malheurs passés, l'espoir du réveil futur de
leur nationalité. Cette illusion, que traduit si bien
la prophétie attribuée à saint Grégoire l'Illumina-
teur, annonçant l'arrivée des Francs comme des
libérateurs, cette illusion, qui est très-ancienne,
ravivée à l'époque des croisades, a trouvé à leurs
yeux une sorte de réalisation lorsque la Russie les
a affranchis du joug de la Perse, et qu'un oukase
adressé au sénat dirigeant de Saint-Petersbourg¹ a
décidé qu'en leur honneur le nom de province d'Ar-
ménie, *armianskaïa oblast*, serait donné aux khanats
d'Érivan et de Nakhitchévan.

Leur caractère est un ensemble de qualités plus
solides que brillantes; ils n'ont en partage ni la
verve d'imagination ni l'esprit aventureux des
Grecs, ni l'ardeur qui appelle les périls de la guerre.
Les instincts pacifiques prédominent en eux; ils
s'accoutument volontiers de toutes les formes de
gouvernement, et se montrent sujets fidèles; ils ne
demandent que la liberté de faire leurs affaires. Ce
n'est pas que le courage militaire leur manque tout
à fait, comme on le croit communément; l'histoire
a enregistré les noms d'une foule d'entre eux qui
s'illustrèrent en combattant pour leur pays ou en
mettant leur épée au service des empereurs de By-
zance. La Russie, une fois maîtresse de l'Arménie,
s'est empressée d'en appeler les populations sous
les armes et de les organiser en milices chargées de
la défense de leur propre territoire. En 1828, dans
la campagne contre la Turquie, elle avait à sa solde
un corps de ces milices. Les descendants des plus

¹ Հրովարտակ որ ի 21 մարտի (2 ապրիլի) 1828 ի ժողովածոյ
Յիշատակարանս պատմութեան ազգին Հայոց, հատ. Ա,
էջ 278 :

¹ Oukase en date du 21 mars (2 avril) 1828 dans la collec-
tion des *Actes et Documents relatifs à l'histoire de la nation
arménienne*, t. 1er, p. 278.

կալ բնիկ երկրին . եւ յամին 1828, մինչդեռ գոռայր պատերազմաւ ընդդէմ Տաճկաստանի, ի գնդից անտի կազմեալ ուներ եւ առանձինն բանակ : Սերունդք հոյակապ տոհմիցն Հայկազանց՝ արուբեամբ քաջութեամբ խրեանց անուանիք, ընտրեալ կարգեցան ի գլուխս բանակացն Ռուսաց, եւ ոչ փոքր ինչ սպաս ծառայութեան հարին նոցա ի մարտս պատերազմաց յերոպէ եւ յԱսիա, մանաւանդ յաւուրց անտի Կատարինեայ երկրորդի : Բազումք ի նոցանէ քաջացան եւ կամ յասպարեզս մարտից անկան յառաջին ամս անդ մերումս դարու : Եւ զի գմերոցն ժամանակակցաց եւեք արարից յիշատակութիւն, մի յայնցանէ եզօրավարն Մատաբեան, զորմէ ի վեր անդր ասացի . արքայազնն Երկայնաբազուկ Արդութեանց՝ հրամանատար գաւառին Տաղստանի, որ քաջածանօթ է տեղեկագրովքն յաղագս որ ընդ Կովկասայինսն պատերազմաց . զօրավարքն Բեհրուտեանց, Ռուպելեան, Բագրատիոն-Մուխրանսքի, որք հանդիսացան ի մարտս ընդդէմ Տաճկաց ի հերուն յամսանն զեկտեմբերի ի գաւառին Ախլցխայ :

Եւ զի անեկողմնասերք իցեմք ի նկարագրի աստ հայկազանցն բարուց, հարկ է մատնցոյց առնել եւ զկեղտ ինչ որ մեծապէս արատէ զնոսին : Այն իսկ է ոգի նախանձու եւ հակառակութեան որ հերձիս յազգն արկանէ, եւ որպէս երբեմն փութացոյց զկործանումն նորին եւ զցրումն, եւ արդ եւս ի պակասել քաղաքականին ի շխանութեան ի խնդիրս կրօնականացն իմաստից ի վեր երեւի : Կարողիկքն եւ տարածայնք, միոյ աշխարհի սերունդք հարազատք, գոռան ընդդէմ իրերաց աղետալի քշնամութեամբ, եւ բազում այն է զի անձամբ յանձինս ձգեալ կուտեն զհարստահարութիւն եւ զհալածանս եւ զմահ : Նոքին իսկ կարողիկքն երկպառակեալք, են որք զազգայինն պինդ ունին ժամակարգութիւն եւ զճեսս, եւ են որք լատինականացն հետամուտք են արարողութեանց : Համբաւ մաքառելոյ երկուցս այսոցիկ կուսակցութեանց հնչեաց ի հերուն եւ յերոպական օրագիրս, եւ արոն սուրբ խափան զնկ վիճիցն կամեցեալ՝ հարկ համարեցաւ դատապարտ առնել երկուս ի տեսարակացն երկուստեք հրատարակելոց ընդդէմ իրերաց, իբրու *զրուածս զրպարտանայ յառաջնում կարգի*¹ : Իցէ քէ կոնդակն տուեալ

illustres familles arméniennes, que recommandaient leurs talents militaires, ont pris rang à la tête de ses armées, et lui ont rendu de grands services dans les guerres qu'elle a soutenues en Europe et en Asie, surtout depuis Catherine II. Plusieurs d'entre eux se sont distingués ou ont trouvé la mort sur les champs de bataille où ont paru les troupes russes dans les premières années du siècle. Pour ne parler ici que de nos contemporains immédiats, je rappellerai le nom du général Madathof, que j'ai déjà cité, celui du prince Argoutinsky-Dolgorouky, aujourd'hui commandant de la province du Daghestan, connu par les bulletins de la guerre contre les montagnards du Caucase, ceux des généraux Béboutof, Orbélian, Bagration-Moukhransky, qui ont figuré dans les combats livrés en décembre dernier contre les Turks, dans la province d'Akhalsikhe.

Pour être impartial dans cette appréciation du caractère arménien, je dois noter un vice qui le dépare singulièrement. C'est cet esprit de jalousie et de discorde qui divise la nation, et qui, après avoir été une des causes les plus actives de sa ruine et de sa dispersion, se reproduit, maintenant qu'elle n'a plus d'existence politique, dans la sphère des idées religieuses. Les catholiques et les dissidents forment deux camps séparés, souvent ennemis, déplorable animosité entre enfants d'une même patrie, qui a eu pour conséquences d'attirer plus d'une fois sur eux les avanies, les persécutions et la mort. Les catholiques eux-mêmes se sont scindés en deux partis, les uns attachés à leur liturgie et à leur rite particuliers, les autres dévoués à la liturgie et au rite latins. Le bruit des querelles des deux partis retentissait naguère jusque dans les journaux européens, et le saint-siège, pour y mettre un terme, s'est vu forcé de condamner deux des brochures lancées de part et d'autre, comme *écrits calomnieux au premier chef*¹. Espérons que le bref que vient d'adresser le souverain pontife à la nation arménienne ramènera définitivement la paix et l'union

¹ Վճիռք ժողովոյն արգելեալ գրեմոյ տուեալք ի 5 եւ ի 6 սեպտեմբերի 1855 :

« Յայտ իսկ է որոց մտաղիքքն իցեն անցից ազգիս Հայոց

¹ Décrets de la congrégation de l'index des 5 et 6 septembre 1855.

« Ceux qui sont au courant des événements qui se sont pro-

ի մեծէ քահանայապետէն առ ազգն Հայոց՝ ածցէ ի հռովմեակաւանսն զխաղաղութիւն եւ զմիաբանութիւն հաստատուն, ¹ եւ հաշտարարն բարբառ լսելի լիցի յԱրեւելս ։

(Մնացորդն յառաջիկայս ։)

յամսս յայտսիկ, զի մի ի զրուածոց անտի դատապարտելոց ի ժողովոյն և Խոալական պարսաւագիր Մխիթարեանց սրբոյն Ղազարոս՝ յօրինեալ ի լատինասեր քահանայից ոմանց, եւ միւսն նույնպէս Խոալերէն շատագովութիւն իմն Մխիթարեանց եւ պարսաւ ոտխաց նոցին ։ Իսկ զբարբառական « առաջնոյ կարգի » յայն սակս բուին կոչեցեալ՝ իբր զի յերկուսին եւս, զեր անողակի, ի Հռովմ ձգին բշնամանքն եւ ի պաշտօնեայս նորին ։ »

(Մանօրութիւն բարգմանչին.)

Մինչդեռ ի տպագրութեան եր հատուածս այս՝ եմաս ի ձեռս մեր ուսուերէն բարգմանութիւն սորին յայսլիսի ունելով մակագիր. « Հայկագունք յամին 1854, շարագրեալ ի Պ. Տիւրքեայ, « զոր բարգմանեալ ի գաղղիականէն՝ եւ յանկուած նոր ի նոյն « յարեցին Ս. Նաղուռնի եւ Ս. Պերժէ, ի Տփլիս, 1854 : » Զնաատարմութենէ այս բարգմանութեան զայս եւեր հարկ համարիմք ծանուցանել զի ուրեք ուրեք նշմարեցաք խոտորումն ոչ սակաւ յիմաստից բնագրին, քէ եւ կարի իսկ փափուկ լսելեաց ոչ ինչ խրատցիչ էին իմաստքն. և ուրեք եւս՝ զի կամակար մտօք բուի լեալ խոտորումնն եւ ոչ յանգուս. շատ զրեցի բառականս այս զոգցես բարգմանութիւն վերջնոյս մերոյ հատուածի քստ ուսս բարգմանութեանն. « Սակայն աղբարու- » բինն պահանջէ նշանակել ի կնիք հայկականացն բարուց « ծանր ինչ ախտաորութիւն, այն իսկ և նախանձ եւ ոգի հա- » կառակութեան եւ անմիաբանութեան, որ երբեմն պատճառս « ետ կործանելոյ ազգին, եւ այժմ դարձեալ ի վեր երեւեցաւ « յասպարիզի կրօնական իմացուածոց ։ Կարօլիկքն եւ Գրի- » գորեանք՝ զոգցես ժողովորդք երկուսն անշատեայք յիրե- » րաց, մեծաւ մասամբ բշնամիք միմեանց, յորմէ բազում ան- » զամ շտառջ եկին աղետք զանագանք ։ Այլ եւ կարօլիկքն եւս « յերկուս պառակտեցան. ոմանք առանձինն ժամակարգու- » բին ունին եւ արարողութիւնս, եւ այլք ընդունին զժամա- » կարգութիւն եւ զարարողութիւնս Լատինացոց ։ Անմիա- » բանութիւն երկուցս այսոցիկ դաւանութեանց նրապարակա- » զոյժ եւս եղև յորագիրս ներուպացոց, եւ Պատն՝ կամեցեաւ « վախճան այնմ առնել՝ հարկեցաւ նզովս զնել ի վերայ տե- » տրակաց երկուց, յորս երկուստեք պարսաւք էին հակառակ « իրերաց ։ Յանկալի յոյժ է զի բարբառ խաղաղութեան յանուն « Քրիստոսի լսելի լիցի ի Հայաստան եւ ի հաշտութիւն եւ ի « միաբանութիւն ածցէ զորդիս նորին յարեւելս ։ » Յօրինակէ « աստի եւ յայլոց ոչ սակաւ տեղեաց ի միտ առնուլ է զի « բարգմանիչքն երկուսին անգետք են առհասարակ այժմուս ան- » ցից մերագնեայցս, քերես փոքր մի եւ համեմատութեան ուսս « եւ զաղղիացի լեզուաց ։ Իսկ քէ հայերէն բարբառոյս բնաւ « ամենեւին չեն հմուտ՝ շատ համարիմք յիշատակել զքստս ինչ « հայկականս (որ ի բնագրին Պ. Տիւրքիէի գաղղիականօքն զրոշ- » մեալ են տառիւք) հայերենագիր եւս եղեալս ի ուսս բարգ- » մանչացն այսպէս. *կաղակօղան-եօղով* (Բաղաբական ժողով), *ինչիչի* (Ինձիճեան), *պուզանտիան տիղաղ* (Բիւզանդեան դի- » տակ), *արշարունիան էնդէրուիլին* (Արշարունեան ընկերու- » բին), *հայեստան* (Հայաստան), *տանկարան վերձանուտեան* « Թանգարան վերձանութեան), եւ այլն ։

parmi les catholiques, et que cet appel à la conciliation sera entendu en Orient *.

(La suite au prochain numéro.)

duits dans ces dernières années au sein de la nation arménienne, n'ignorent pas sans doute qu'un des écrits condamnés par la congrégation, est le libelle italien dirigé contre les Mekhitaristes de Saint-Lazare, œuvre de quelques prêtres latinisants; et l'autre une brochure, écrite également en italien, contenant une apologie des Mekhitaristes et des récriminations contre leurs adversaires. Quant à l'expression : *calomnieux au premier chef*, ces écrits semblent être ainsi qualifiés parce que tous les deux attaquent, plus ou moins directement, la cour de Rome ou ses ministres. »

(Note du traducteur.)

* Nous venons de recevoir une traduction russe de tout cet article de M. Dulaurier, intitulé : *Les Arméniens en 1854, par M. Dulaurier, traduit du français avec un appendice par A. Nagourny et A. Berger; Tiflis, 1854.* Nous croyons devoir observer, quant au mérite de cette traduction, qu'elle s'éloigne, d'une manière notable, du texte en certains endroits dont la susceptibilité la plus ombrageuse ne pourrait s'offenser; mais il nous semble que quelquefois cette divergence a été préméditée. Il nous suffira de traduire de nouveau et avec exactitude du russe le dernier paragraphe de notre article : « Cepen- » « dant la justice exige de noter dans le caractère des Ar- » « ménien un vice important : c'est la jalousie, l'esprit de » « contradiction et de discorde, qui a été jadis la cause de la » « décadence nationale, et qui se reproduit maintenant dans la » « sphère des idées religieuses. Les catholiques et les grégo- » « riens forment à peu près deux populations distinctes, sou- » « vent ennemies; ce qui plus d'une fois a eu pour conséquen- » « ces une suite de malheurs. Les catholiques eux-mêmes se sont » « scindés en deux parties : les uns possèdent leur liturgie et » « leurs rites particuliers, tandis que les autres adoptent la li- » « turgie et les rites latins. La discorde de ces deux partis » « fut même publiée par les journaux européens, et le Pape, » « désirant y mettre un terme, s'est vu forcé de condamner deux » « brochures contenant des injures de part et d'autre. Il est » « à désirer vivement qu'une parole de paix au nom du Christ » « retentisse en Arménie, pour ramener à la conciliation et la » « réunion ces fils de l'Orient. » On voit par ce passage, aussi bien que par plusieurs autres, que les deux interprètes sont loin de connaître les événements actuels de l'Arménie; ils ne sont pas même peut-être assez forts dans la connaissance réciproque de la langue russe et de la langue française. Quant à l'arménien, il est positif qu'ils ne le connaissent pas du tout; nous nous contentons de citer certains mots arméniens (figurés dans le texte de M. Dulaurier en caractères français) que ces traducteurs ont répétés en caractères arméniens : tels que *կաղակօղան-եօղով* (*gaghagoghyan-yoghov*), *ինչիչի* (*indchidchî*), *պուզանտիան տիղաղ* (*bouzandian ditagh*), *արշարունիան էնգերուիլին* (*archarounian enkéroutioun*), *հայեստան* (*hayesdan*), *տանկարան վերձանուտեան* (*dangaran verdsanoudian*), etc.

ՊՍՏՄԱԿԱՆ ՄՍՏԵՆԱԳՍԲԱՆ ՀԱՅՈՑ

Կամ

ՀԱՅՈՑ ՊՍՏՄԱԳԻՐՔ ԸՆՏԲԱՆԱԻ ՀՐԱՍԱՐԱԿԵԱՆՔ

Հանդերձ գաղղիարեն բարգմանութեամբ 1 :

Պատմագրութեանց մեջ կարգ մը դնելու համար բնական կերեւնար՝ Հայաստանի տիրող այլ և այլ իշխանութեանց ժամանակներուն նայիլ, որ ևն նախ՝ Հայկազանց իշխանութիւնը, որ Ասորեստանեայց ինքնակալութեան հետ մեկտեղ կըսկսի, ու կը վերջանայ Վանայ որդւոյն Վանի մահուամբը որ ժամանակակից էր Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ. այս իշխանութեան ատենէն մնացածը բազաւորաց ցանկ մըն է միայն և. բանի մը մութ ու անտոյց աւանդութիւններ : Երկրորդ, Արշակունեաց իշխանութիւնը, երկրորդ դարուն կեսն (նախ քան Գրիստոս) մինչէ. հինգերորդ դարուն կեսը : Երրորդ, Բագրատունեաց իշխանութիւնը, իններորդ դարուն վերջերէն մինչէ. մետասաներորդին կեսը. և չորրորդ՝ Ռոբինեանցը որ մետասաներորդ դարուն վերջի տարիներէն մինչէ. չորերասաներորդին վերջերը ըլլէ : Բայց այս չորս իշխանութիւններն անընդհատ կերպով չեն յաջորդեր իրարու, այլ ըիջ շատ միջոցներ կը ձգեն. բող որ Հայոց մատենագրութեան ծնանելէն շատ առաջ կը սկսին, ու անոր նորէն ծաղկելէն առաջ կը վերջանան :

Ռատի յաւ բունցաւ մեզի այնպիսի կարգ մը բռնել որ համեմատ ըլլայ Հայաստանի վրայ ետեւէ ետեւ անուամբ կամ իրօք տիրապետող օտար ազգաց յաջորդութեանը : Այսու բաժանմամբ կրնանք ևս բազայց մեջ աւելի սովորական եղած ու ծանօթ անուններ գործածել, և հինգ ժամանակի մեջ ամփոփել ըստ կարի բոյր մեր պատմագիրները : Առաջինն է Սասանեանց ժամանակը, Հայոց մատենագրութեան սկզբբնաւորութենէն (Գ դարու սկիզբը) մինչէ. Սասանեանց տերութեան անկումը՝ է դարուն սկիզբները. երկրորդը՝ Արաբացւոց ժամանակը՝ է դարուն մեջտեղուանքէն մինչէ. մետասաներորդին կեսը. երրորդը՝ Սելջուկեանց ժամանակը, ԺԱ դարուն ետքերէն մինչէ. երկուսասաներորդին վերջը. չորրորդը՝ Թաթարաց ժամանակը՝ ԺԳ դարուն սկիզբներէն մինչէ. հինգերորդին կեսը. և հինգերորդը՝ Արդի ժամանակ, որ ԺԵ դարուն կեսէն մինչէ. մեր օրերը կը հասնի, և այն միջոցին Հայաստանը բաժնուած կը գտնուի Տաճկաց ու Պարսից մեջ. երեսուն տարիէ մը ի վեր այլ այն երկուքին ու Ռուսաց տերութեան մեջ : Այս այլ բանք քէ մեր ցանկին մեջ այն գրուածքները միայն կան որ կրցեր ենք ձեռք բերել ու բննել :

ԺԱՄՍԱՆԱԿ ՍՍՍՍՆԵՆՑՅ.

Ագաթանգեղոս, ատենադպիր Տրդատայ արքայի, Պատմութիւն բազաւորութեան Տրդատայ ևս բարոգութեան սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի :

BIBLIOTHÈQUE HISTORIQUE ARMÉNIENNE

ou

CHOIX DES HISTORIENS ARMÉNIENS,

Traduits en français 1.

Pour classer dans un ordre chronologique ces historiens, il semblerait tout naturel de prendre pour base la suite des dynasties qui ont gouverné l'Arménie : 1° la dynastie de Haïg, dont les origines ont été reportées à celles de l'empire assyrien et qui finit, en la personne de Vahè, fils de Van, contemporain d'Alexandre de Macédoine, dynastie dont il ne nous reste qu'une longue liste de souverains et quelques traditions obscures ou légendaires; 2° les Arsacides, depuis le milieu du IIe siècle avant Jésus-Christ jusqu'à la première moitié du Ve de notre ère; 3° les Bagratides, depuis la fin du IXe siècle jusque vers le milieu du XIe; et 4° les Roupéniens, dont la durée s'étend des dernières années du XIe siècle jusque dans la seconde moitié du XIVe. Mais ces quatre dynasties ne sont pas continues; elles laissent entre elles un espace plus ou moins long; enfin, elles précèdent de beaucoup la naissance de la littérature arménienne et s'arrêtent avant l'époque où elle a jeté encore de l'éclat.

Il nous a semé préférable d'établir notre classification d'après la succession des pouvoirs étrangers qui ont exercé sur l'Arménie une domination nominale ou réelle et une prépondérance marquée. Ces divisions nous fourniront des dénominations plus usuelles et que les travaux des orientalistes ont déjà consacrées, et cinq périodes dans lesquelles nous circonscrivons nos auteurs aussi approximativement que possible : 1° période sassanide, à partir des premières origines de la littérature arménienne, au commencement du IVe siècle, jusqu'à l'extinction de la dynastie de Sassan dans la première moitié du VIIe siècle; 2° période arabe, à partir de quelques années avant la seconde moitié du VIIe siècle jusqu'au milieu du XIe; 3° période seldjoukide, depuis la seconde moitié du XIe siècle jusque vers la fin du XIIe; 4° période mongole, depuis la première moitié du XIIIe siècle jusque vers le milieu du XVe; et 5° période moderne, depuis le milieu du XVe siècle jusqu'à nos jours, pendant laquelle l'Arménie est partagée entre la Turquie et la Perse, et depuis une trentaine d'années entre ces deux puissances et la Russie. Nous ferons observer que notre liste ne comprend que les ouvrages qu'il nous a été possible de nous procurer et que nous avons personnellement étudiés.

PÉRIODE SASSANIDE.

Agathange, secrétaire du roi Tiridate, Histoire du règne de ce prince et de la prédication de saint Grégoire l'Illuminateur.

1 Steu Մարտ, էջ 75 :

1 Voir le numéro de mars, page 73.

Զենոբ Գլակ, Պատմութիւն Տարօնոյ, հանդերձ շարայարութեամբ Յովհաննոս Մամիկոնեան :

Փաստոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց մինչեւ ցամն 590 :

Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց մինչեւ ցամն 441 :

Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց մինչեւ ցամն 485 :

Եղիշե, Պատմութիւն պատերազմին Վարդանանց ընդդէմ Յակերտի Բ, արքային Պարսից :

Մեսրոպ Էրեց, Պատմութիւն սրբոյ հայրապետին Ներսէսի Մեծի¹ :

ԺԱՄԱՆԱԿ ԱՐԱՅԱՅԻՈՅ.

Սեբեոս, Պատմութիւն պատերազմացն Հերակլի ընդդէմ Պարսից եւ նախկին արշաւանացն Արաբացոց :

Ղեռնդ Էրեց, Պատմութիւն յարձակման Արաբացոց ի Հայս :

Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից :

Յովհաննէս Կարողիկոս, Պատմութիւն Հայոց :
Ստեփանոս Ասողիկ, Համաշխարհական Պատմութիւն :

Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն նախարարական տոհմին Արծրունեաց :

Ուխրանէս Եղեսացի, Պատմութիւն բաժանման Վրաց եւ Հայոց :

ԺԱՄԱՆԱԿ ՍԵԼՃՈՒԳԵԱՆՅ.

Մատթէոս Ուռնայեցի, Պատմութիւն Հայոց, հանդերձ շարայարութեամբ Գրիգորի Էրիցոս :

Ներսէս Կլայեցի, որ եւ Շնորհալի, Վիպասանութիւն, եւ Ողբ ի վերայ առժաման Եղեսիոյ ի Զանգի արաբիկն :

Սամուէլ Անեցի, Ժամանակագրութիւն եւ Քրոնիկոն կանոնք :

Արիստակէս Լաստիվերտցի, Պատմութիւն առաջին արշաւանացն Սելճուգեան Տաճկաց ի Հայս :

Գրիգոս Կարողիկոս՝ Տղայ, Ողբ ի վերայ առժաման Երուսաղէմի ի Սալահաղիկն :

Պատմութիւն Վրաց շարայարեալ ի ձեռն պետեա պատմագրաց :

ԺԱՄԱՆԱԿ ԹԱԹԱՐԱՅ.

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց :
Վարդան վարդապետ, Համաշխարհական Պատմութիւն :

Միխայէլ Ասորի, Ժամանակագիր պատմութիւն² :

Zénob de Klag, Histoire du pays de Darôn, avec la continuation de Jean Mamigonien.

Faustus de Byzance, Histoire d'Arménie jusqu'en 390.

Moyse de Khoren, Histoire d'Arménie jusqu'en 441.

Lazare de Parbe, Histoire d'Arménie jusqu'en 485.

Élisée, Histoire de la guerre de Vartan et de ses compagnons contre Iezdedjerd II, roi de Perse.

Mesrob le prêtre, Histoire du patriarche saint Nersès le Grand¹.

PÉRIODE ARABE.

Sébéos, Histoire des campagnes d'Héraclius contre la Perse et des premières expéditions des Arabes.

Léonce le prêtre, Histoire des invasions des Arabes en Arménie.

Moyse Galangadouatsi, Histoire de la contrée des Aghouans ou Albanie.

Jean Catholicos, Histoire d'Arménie.

Étienne Assoghig, Histoire universelle.

Thomas Ardzrouni, Histoire de la maison satrapale des Ardzrounians.

Oukhthanès d'Édesse, Histoire de la séparation religieuse des Géorgiens d'avec les Arméniens.

PÉRIODE SELDJOUKIDE.

Matthieu d'Édesse, Histoire d'Arménie, avec la continuation, par Grégoire le prêtre.

Le patriarche Nersès le Gracieux, Histoire rimée d'Arménie et Élégie sur la prise d'Édesse par l'atabeg Emad-Eddin-Zangui.

Samuel d'Ani, Chronographie et Tables chronologiques.

Arisdaguès Lasdiverdtzi, Histoire des premières invasions des Turks seldjoukides en Arménie.

Le patriarche Grégoire Degha, Élégie historique sur la prise de Jérusalem par Saladin.

Histoire de Géorgie continuée par différents auteurs.

PÉRIODE MONGOLE.

Guiragos de Kandzag, Histoire d'Arménie.

Vartan, Histoire universelle.

Michel le Syrien, Chronique².

¹ Մեսրոպ՝ պատմութեանը նիւթին հայելով՝ Ե դարուն մեջ կիցնայ, իսկ իր ազգած դարուն հայելով՝ տասներորդին մեջ :

² Թեպէտ եւ Միխայէլը ասորի է ազգաւ եւ լեզուաւ, բայց որովհետեւ նիւս իր գրուածքին հայերէն բարձրանութիւնը միայն կըզտնուի, իրատեք ունինք անշուշտ մեր պատմագրաց կարգը դասելու զինքն ալ :

¹ Mesrob appartient au ve siècle par le sujet qu'il a traité, et au xe par l'âge où il vécut.

² Quoique Michel soit Syrien et de nation et par la langue dans laquelle il a écrit, cependant, comme son livre n'existe plus maintenant que dans la traduction arménienne, il doit nous être permis de le revendiquer parmi nos historiens.

Մաղարիա Աբեղայ, Պատմութիւն յարձակման Քարաբաղի Հայս Ե. ի Վիրս :

Վանքամ Բարուն Եղեազցի, ատենագիր Լեւոնի Ռուբինեան արքայի, Պատմութիւն իշխանաց Ե. բագաւորացն Կիլիկիոյ, ոտանաւոր բանի :

Անանուն շարայարողն Ժամանակագրութեան Սամուէի Անեցոյ :

Մխիթար Այրիվանեցի, Ժամանակագրութիւն :

Ստեփանոս Ռուպէլեանց, Պատմութիւն Սիսական տոհմին կամ նախարարութեանն Սիւնեաց :

Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն արշաւանին Լանկըստութի ի Հայս, Ե. բագաւորութեան որդոյ նորին Շահրուխի :

Սմբատ Գունդատապլ, Պատմութիւն բագաւորացն Կիլիկիոյ մինչեւ ցլեւոն Գ :

ԱՐԴԻ ԺԱՄԱՆԱԿԲ.

Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Հայոց Ե. Պարսից յառաջին յիսուն ամս եօթնեւտ անբորոյի դարուն :

Հ. Միրայել Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց մինչեւ ցամն 1784 :

Հ. Եփրեմ Չազրճեան, Պատմութիւն Հայոց մինչեւ ցամն 1850 :

Հ. Յովսէփ Գարբընեան, Պատմութիւն Հայոց (Տիեզերական Պատմութեանը մեջ) :

Այս այլ Ե. այլ պատմիչները գաղղիարեն բարգմանութեամբ հանդերձ հրատարակելու ատեն՝ ժամանակագրական կարգին ճշն կապուիք, այլ առաջ Ե. գրչխաւորապէս անոնց մեռք կրգարներն որ դեռ տպուած կամ բարգմանուած չեն : Եւ նախ կը հրատարակենք Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողիկ կամ Ասողիկ կոչեցելոյ պատմագրութիւնը, որ մեծ յարգ ունի հմտութեանը, ժամանակագրական ճշդութեանը, կարգաբանութեանն ու յստակ ոճոյն համար : Իր պատմութիւնը երեք գիրք բաժնուած է. առաջինը համառօտութիւն է ընդհանուր պատմութեան ի ստեղծմանէ աշխարհի մինչեւ Տրդատայ արշակունի բագաւորին դարձը. երկրորդին մեջ գրուած է Հայոց պատմութիւնը՝ Տրդատայ յաջորդաց ու պարսիկ մարգպանաց Ե. յոյն ու արաբացի կուսակալաց ատենը որ Արշակունեաց ազգին սպառնէին ետը Հայաստանի տիրեցին. երրորդը Բագրատունեաց իշխանութեան կըսկսի, Ե. կը վերջանայ Գագկայ առաջնոյ բագաւորութեան հնգետասաներորդ տարին, այսինքն Հայոց մեծ բուականին ՆժԷ տարին (որ է 1008ին մարտի 19էն, 1009 մարտի 18) : Այս երրորդ մասը՝ յորում պատմագրին օրերը պատահած դէպքերն ալ կը պատմուին՝ առաջիններէն ընդարձակ է : Մեր բարգմանութեանը համար երկու ձեռագիր ունինք որ շատ հաւանական է թէ Ասողկայ ուրիշ մինչեւ հիմա գիտցուած օրինակներուն պէս՝ մի Ե. նոյն բնագրէ գաղղափարուած են, թեպէտ Ե. մեկը բան գնեկալը անշի կատարեալ է :

Յանկին մեջի միւս պատմագրութեանց համար՝

Malachie le moine, Histoire des Mongols en Arménie et en Géorgie.

Vahram d'Édesse, secrétaire du roi roupénien Léon III, Chronique rimée des princes et souverains de Cilicie.

Le continuateur anonyme des Tables chronologiques de Samuel d'Ani.

Mekhithar d'Aïrivank, Chronographie.

Étienne Orbélian, Histoire de la maison satrapale de Sissagan et de la province de Siounik.

Thomas de Medzop, Histoire des invasions de Timour en Arménie, et du règne de son fils Schah-Roukh.

Le connétable Sempad, Histoire des rois de Cilicie jusqu'à Léon IV inclusivement.

PÉRIODE MODERNE.

Arakel de Tauris, Histoire d'Arménie et de Perse pendant la première moitié du XVIIe siècle.

Michel Tchamitch, Histoire d'Arménie depuis l'origine jusqu'en 1784.

Le R. P. Ephrem Tchakedjian, Histoire d'Arménie continuée jusqu'en 1850.

Le R. P. Joseph Caterdjian, Histoire d'Arménie, insérée dans son Histoire universelle.

Sans nous astreindre à suivre rigoureusement l'ordre chronologique, en reproduisant dans notre langue en entier ou par fragments ces divers écrivains, nous nous attacherons d'abord et principalement à ceux qui sont encore inédits ou non traduits. Celui que nous donnerons en premier lieu, Étienne Assoghig ou Assognig, de Darôn, est un des plus estimés pour son érudition, son exactitude chronologique, le soin qu'il a mis à assigner à chaque événement sa date, l'ordre et la clarté de sa narration. Son ouvrage est divisé en trois livres : le premier est un précis de l'histoire universelle, depuis la création du monde jusqu'à la conversion du roi arsacide Tiridate ; le second expose l'histoire de l'Arménie sous les successeurs de ce prince et sous les gouverneurs perses, grecs ou arabes, qui administrèrent ce pays, après l'extinction des Arsacides ; le troisième s'ouvre à l'inauguration de la dynastie des Bagratides, et finit à la quinzième année du règne du sixième de ces souverains, Kakig Ier, en 457 de la grande ère arménienne (19 mars 1008 — 18 mars 1009). Cette troisième partie, qui contient le récit des événements survenus du vivant de l'auteur, est la plus considérable. Pour faire notre traduction, nous nous sommes aidés de deux manuscrits calqués, très-probablement, comme tous les exemplaires d'Assoghig connus jusqu'ici, sur un même original, mais dont l'un cependant est plus complet que l'autre.

Pour le reste de notre liste, nous avons les excellentes

Սասանեանց ժամանակի պատմիչներէն ունինք Վեներոյ Մխիթարեան Հարց գեղեցիկ տպագրութիւնները, անոնց նետ ալ Սեմուգեանց ժամանակին պատմագիր Արիստակէս Լաստիվերոցին. ունինք նաեւ Յովնանու կարողիկոսի երկու տպագրութիւնները, մէկը սուրբ Յակոբայ վանքը տպուած յերուսաղեմ, եւ միւսը ի Մոսքուա՝ Պարոն Էմինին խնամօքը. Սեբեոսի ու Թովմա Արծրունիին տպագրութիւններն որ դեռ նոր հրատարակուեցան ի Կոստանդնուպօլիս, եւ Առաքելի պատմագրութիւնը որ Ոսկան վարդապետը տպած է յԱմսդերտամ. անոնցմէ գատ՝ շատ մը մեռագիրներ որ Էջմիածնէն, Տփլիսէն, Մոսքուայէն, Փէրրպուրիէն, Վենետիկէն ու Վեննայէն եկած են :

Այս մեր բարգմանութեանց մէկ մասը արդէն լմրեցած ըլլալուն պատճառաւ՝ կարելի պիտի ըլլայ նետ գնետէ հրատարակել զանոնք՝ առանց շատ ուշացրելու :

Այսպիսի երեւելի առաջարկութիւն մը գուր հասնելու չէինք կրնար յուսալ՝ երբ առած ջրլայինք Հ. Գաբրիէլ Այվազովսի վարդապետին խոստումն ու մեռնտուութիւնը, որ բնագիրները հրատարակելու հոգը վրան առած է՝ երբ այն բազայերութիւններն որ առդիես անդիէն խնդրած ենք՝ բաւական ըլլան հրատարակմունքը ընելու :

Հայկական դրամագիտութեան վրայ հրատարակած գրուածքներովը ու Վիլիկոյ մեջ ըրած ուսումնական ճանապարհորդութեամբը անուանի երիտասարդը Պ. Վիկտոր Լանկյուս, յանձն առաւ որ ինքը հրատարակէ ռուբինեան բազարաց դաշնագիրներն ու հրովարտակները բովանդակող հատորը :

Յոյս ունինք որ այս մեր մեռնարկութեան հասանին ոչ միայն արեւելագետք, այլ եւ ընդհանրապէս այն ամենայն անձինք որ պատմական տեղեկութեանց վրայ սեր ունին : Եւ յիշատի. Հայոց պատմիչները հին ատեն ու միջին դարու ժամանակները մեծամեծ գործեր տեսնող ազգաց ամենուն վրայ ալ կըխօսին, այսինքն Յունաց, Հռովմայեաց, Պարթեաց եւ Պարսից, Արաբացոց, Թուրքաց եւ Թարարաց, եւ Լատինացոց կամ Արեւմտեայց : Անոնց պատմածներէն տեղեկութիւն կրնայ առնուիլ նաեւ նոյն իսկ Գաղղիացոց պատմութեան համար, վասն զի խաջակրաց գործոց վրայ նոր լոյս մը կուտան անոնք : Գարնեայ այն պատմագրութիւնները կըխօսին Քրիստոսի բուսականին առաջին դարերուն մեջ Սեւ ծովուն ու Կասպից ծովուն հիւսիսային կողմերը բնակող ժողովրդոց վրայ, որով շատ պատուական գիտելիքներ կընծայեն եւրոպայի արեւելեան կողմերը յարճկող ու մինչեւ հիմա հոն բնակած ազգաց վրայ :

Մեր առաջարկութիւնը մտերմաբար հաղորդեցինք շատ մը գաղղիացի եւ օտարազգի գիտուններու. ամենքն ալ ուրախութեամբ հասնեցան եւ իրենց ստորագրութիւնը խոստանալով քաջալերեցին զմեզ :

Հայոց հոյակապ ազգատոհմներէն մեկուն երկու անձինքը՝ որ արդէն մեծամեծ եւ օգտակար բարիքներ ըրած են իրենց ազգին, Վսեմավայլ Յովնանէս եւ

éditions des historiens de la période sassanide et celle d'Arisdaguès Lasdiverdti, qui est de la période seldjoukide, données par les RR. PP. Mekhitharistes de Venise; les deux éditions de Jean Catholicos, publiées, l'une au couvent de Saint-Jacques, à Jérusalem, et l'autre, à Moscou, par M. Emin; les éditions de Sebéos et de Thomas Ardzrouni, qui ont vu le jour récemment à Constantinople, et celle d'Arakel, imprimée par les soins de l'évêque Osgan, à Amsterdam; enfin, une collection de manuscrits provenant d'Edchmiadzin, Tiflis, Moscou, Saint-Petersbourg, Venise et Vienne.

Une bonne partie de nos traductions étant achevée, il sera possible de les faire paraître successivement à des intervalles assez rapprochés.

Nous n'aurions point conçu l'espoir de mener à bonne fin un projet aussi considérable que celui que nous annonçons, si nous n'avions la promesse du concours du R. P. Aïvazovsky, auquel sera dévolu le soin d'éditer les textes, si les encouragements auxquels nous faisons appel sont suffisants pour nous permettre de les donner.

Un jeune voyageur, qui s'est aussi fait connaître par ses travaux sur la numismatique arménienne, et par son exploration de la Cilicie, M. Victor Langlois, s'est chargé de publier le volume consacré aux chartes et diplômes des rois roupiéniens.

Nous nous flattons d'obtenir l'adhésion, non-seulement des orientalistes, mais encore de toutes les personnes qui prennent intérêt aux études historiques en général. En effet, les chroniqueurs arméniens passent en revue la plupart des nations qui ont joué le rôle le plus considérable dans l'antiquité et au moyen âge, Grecs, Romains, Parthes et Perses, Arabes, Turcs et Mongols, Latins ou Occidentaux. Leurs indications peuvent être mises aussi à profit pour notre propre histoire, par la lumière nouvelle qu'elles répandent sur la part que prirent nos ancêtres aux croisades. Enfin, les renseignements que l'on y trouve sur cet essaim de peuples qui, dans les premiers siècles de notre ère, vivaient campés au nord de la mer Noire et de la mer Caspienne, ne sont pas moins précieux pour la connaissance des migrations qui ont envahi et qui couvrent encore aujourd'hui l'Europe orientale.

Notre projet de publication, communiqué déjà confidentiellement à plusieurs savants français et étrangers, a été accueilli par eux avec une sympathie marquée et par la promesse de leur souscription.

Deux membres de l'une des plus illustres familles arméniennes, à qui leur nation est redevable de tant de choses grandes et utiles, LL. Exc. MM. Jean et Chris-

Թաջառու ինչպիսիքն է՝ սենեկապետը կայսերն Ռուսաց եւ ներգործական խորհրդականը պետութեան, հաճեցան այս գործոյս առաջին հատորոյն տպագրութեանը ծախքին առատամեռնութեամբ նպաստ ընել, եւ անով քաջալերել զմեզ որ ճանչցրենք եւրոպացոց Հայաստանի լեզուն հարստացրնող պատմական յիշատակները :

Մտերնիս դրած ենք որ Հայերը, այն փոքրիկ քայց հանճարեղ ազգը, տար աջբով կրնային մեր ջանքին որով ի յոյս կրնձայէր իրենց պատմական յիշատակարանները որ քիչ ճանչցուած են, եւ յորս ճարտար գրիչներ ի գիր անցուցեր են իրենց ծագումը, իրենց բազաւորաց, հայրապետաց եւ քաջաց գործողութիւնները, իրենց նախնեաց ըրած յաղութիւնները, ունեցած յաջողութիւնները, եւ զխեղձեանքն անցած խեղձութիւններն ու դժբաղդութիւնները :

Արդէն Արեւելքի բրիտանոնեայ ազգերուն մեջ առաջին ըլլալով ուսումնասիրութեան ու քաղաքակրթութեան փափաքին կողմանէ, անշուշտ եւրոպացի ազգաց պէս Հայերն ալ պիտի հասկընան քէ առաջին տրվելիքը այսօրուան օրս իրենց սեպհական պատմութիւնն է, եւ քէ նրջափ հարկաւոր է որ փութեան իրենց վաղեմի նախնեաց այս պատուական մնացորդները ժամանակին աւերմունքներէն ազատ պահելու :

Տպագրութեան կողմանէ մեր գործոյն հրատարակումը անշուք քայց վայելուչ պիտի ըլլայ : Բոլորը մէկէն քանի մը ուրաձայ հատոր գրքեր պիտի ձեւանան, իւրաքանչիւրին մեջ մէյմէկ գործ կամ աւելի, եւ ուզողը կարենայ պիտի բոլորը կամ ընտրածը միայն առնուլ : Առաջին հատորոյն հետ (որ Հայոց ժամանակագրութեան վրայ է) կը հանենք նաեւ փորձի օրինակ մը եւ ստորագրութեան յայտարարութիւն :

ԵՒ. ՏԻՆԼՈՐԻԷ :

tophe, comtes de Lazareff, chambellans de S. M. l'empereur de Russie, et conseillers d'État actuel, ont bien voulu s'engager à contribuer aux frais d'impression de notre premier volume, avec une munificence que nous nous faisons un devoir de proclamer ici avec l'expression de notre reconnaissance.

Nous sommes convaincus que les Arméniens, cette petite, mais intelligente nation, ne resteront point indifférents à nos efforts pour mettre en lumière leurs monuments historiques, monuments encore si peu connus et où des mains souvent habiles ont inscrit leurs origines, les faits et gestes de leurs souverains, de leurs patriarches et de leurs grands hommes, et les vicissitudes de triomphe et de prospérité, d'abaissement et d'infortune qu'ont traversés leurs pères.

Placés à la tête des peuples chrétiens de l'Orient par leur amour du progrès et leurs lumières, ils comprendront, à l'imitation des nations européennes, que la première étude pour eux doit être celle de leur propre histoire, et l'importance qu'il y a à sauver des ravages du temps ces précieux débris de leur primitive patrie.

Notre publication sera exécutée dans des conditions typographiques modestes, mais convenables. Elle ne dépassera pas un nombre restreint de volumes de format grand in-8°, comprenant chacun un ou plusieurs ouvrages, dont on sera libre de prendre la totalité ou une partie. Un prospectus indiquant le mode de souscription paraîtra en même temps que le premier volume, qui doit contenir le système chronologique arménien.

ED. DULAUBIER.

ՅԱՆՈՒՅՈՒՄՆ. — Թեպէտ եւ խոտացեր էինք այս բերրիս մեջ զնեյ նաեւ Լեւոն վեցերորդին վիպասանութեան շարայրութիւնը, բայց նիւթերուն շատութենէն հարկադրեցանք Մայիսի ամսաբերքին ձգելու զայն :

Փ Ա Ր Ի Զ Ե Ա Ն Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Գ. ՀԻՐՄԻՋԵԱՆԵՆ ԵՈՐ ՄԷՎ ՏԵՏՐԱԿԸ :

Յայտարարութիւն անցից Մուրատեան Վարժարանին անունով ցաւայից տետրակը ցաւագին սրտով կարդացող Հայկազունք քերես այս քերես ու միակ մխիթարութիւնը զգացեր էին որ ազգին այնպիսի խղիւսայրեալ մեկ վերքը պաղ աչքով կամ արնամարհոտ աչքով նայող օտարաց առջեւ չբացուեցաւ՝ օտար լեզուներով, այլ միայն հայերէն՝ ի տեղեկութիւն ճշմարտութեան եւ ի շինութիւն գայրակոյն մտաց համազգի եղբարց :

Ձեռն կարծեր այն յայտարարութիւնը գրողները՝ քե օր պիտի գայ որ Գ. Հիւրմիւզեանը յանցանք պիտի համարի իրենց նաեւ այն խոնակաւորութիւնը, ծաղր պիտի ընէ զիրենք, եւ պիտի գրգռէ որ ոչ միայն *գաղղիարէն*, այլ երէ հարկ ըլլայ՝ ուրիշ լեզուներով ալ յայտնուի բոլոր աշխարհիս առջեւ ամենայն ճշմարտութիւն :

Սամուէլի Մուրատայ Հայոց ազգին որբոցն ու աղքատացը կրքութեան համար բողած ստակը՝ Գ. Հիւրմիւզեան ինչ բանի որ գործածեց եւ քե ինչ կերպով, կես մը այն Յայտարարութեանն հասկըցած են ազգայինք, կես մըն ալ պիտի հասկընան՝ այսուհետեւ հրատարակուելու ապացոյցներէն : Հիմակուհիմա այս ալ կրտեսենն անա որ այն ստակին մեկ մասն ալ պիտի գործածէ եղեր Գ. Հիւրմիւզեանը իր գաղղիացի փաստարանին ձեռքովը Սամուէլի Մուրատայ որդւոյն դէմ անհիմն ճամարտակութեամբ, ցած երզիծարանութեամբ ու իմաստակ բացազանջութեամբ լեցուն տետրակներ հրատարակելու, եւ Հայոց ազգը ծանր ծանր խօսքերով նախատելու :

Այն տետրակներուն մեկը ասկէ վեց ամիս առաջ էլեր էր, մեկայն ալ այս օրերս սկսաւ Փարիզու մեջ տեղ տեղ երեսնալ : Պ. Կիլմէն փաստարանը ստորագրեր է այն գրուածքը այս տարի փետրուարի 25ին ի Փարիզ, Գ. Հիւրմիւզեանը մարտի 17ին ի Վենետիկ, տպուեր է Թեքերդիէնի տպարանը ի Փարիզ ապրիլի մեջ, եւ մեր ձեռքը ընկաւ զիպուածով ապրիլի 27ին, Մխիթարայ Արքահօր վախճանած օրը... նոյն օրն որ անցեալ

տարի Մխիթարայ յաջորդ Գ. Հիւրմիւզեանը զիւր բազմարդիւն եւ ալեգարդ Արծուակալը Գաղղիացոց դատաւորներուն ատեանը կըքաշէր՝ կերպով մը կանչուրուելով անոնց առջեւն որ « Երէ չէր չարագործ այրն այն, ապա ոչ մատնեալք զնա ձեզ : » Քաւ լիցի որ մենք Գաղղիոյ արդարակորով դատաւորները Պիղատոսի նմանցըներք. բայց անշուշտ ներելի է՝ անոնց օտարազգի ըլլալը միայն առնելով՝ ասանկ համառօտել այն հարցմունքներն որ ըրին Թեոդորեան վարդապետին. « Միքե եւ մեք Հնայ իցեմք. ազգն քո եւ քահանայապետք մատնեցին զքեզ մեզ. զինչ գործ գործեալ է քո : »

Տետրակը, ինչպէս որ ըսինք, Սամուէլի Մուրատայ որդւոյն Աղայ Յովհաննէսին դէմ է՝ իրրեւ անոր գրուածքին պատասխան. ուստի եւ մեզի չիյնար այն տետրակին մեջի սխալները դուրս հանելու հոգը. մանաւանդ որ զիտենք քե քիչ ատենէն ուրիշ տետրակ մը պիտի ելլէ՝ ոչ միայն Գ. Հիւրմիւզեանին ուզածին պէս գաղղիարէն, այլ եւ հայերէն եւ իտալերէն, որով պիտի իմացուի քե երկու կողմին ալ իրաւունքը որչափ է :

Գուցէ աւելորդ էր ըսելը քե Գ. Հիւրմիւզեանը քե առաջին տետրակին եւ քե ասոր մեջ զՀ. Սարգիս վարդապետն ու անոր համախոնները յիշելու ատեն՝ *ապստամբ, խռովարար, Մուրատեան վարժարանին թշնամի*, եւ ուրիշ այսպիսի նախատինքներով կըպատուէ գանոնք : Բայց հարկ կըհամարինք զինչ հոս այս նոր փրցուոտոյց տետրակին այն հատուածը յորում ուրիշ զիտելիքներէ գատ՝ մասնաւոր կերպով մը կըփայլի Պ. Կիլմէնին տաղանդն ու Գ. Հիւրմիւզեանին հոգին.

« Գ. Հիւրմիւզեանին պարտքն էր, կըսէ, ասի-
« կայ (այսինքն Սամուէլի Մուրատայ ժառան-
« գացը դէմ կոխ բանալ ու անոնց հաշիւ չտալ).
« բայց իր երկայնմտութիւնը *բարեկամական ճամ-
« բաներու* կըսպասէր. սակայն Պ. Յովհաննէս
« Մուրատին 1855ին մեջ պատահած *ապստամբու-*
« *թեան* գործքերուն մեջ մտնելը՝ այն ապստամ-

« բուրեան ծանրութիւնն այ աւելցուց, տեւողութիւնն այ : Ուստի եւ հարկ եղաւ *գորաւոր միջոց-ճերու ձեռք* զարնել՝ թէ անոր եւ թէ միւս հակառակորդներուն դէմ :

« Աստեք (այսինքն Հ. Սարգիսն ու իր համախոհները) իրենց ատենական դատապարտութենէն ետեւ՝ Գաղղիոյ հասարակութեանը առջեւ լուծիւն պահեցին : Բայց ետեւէ են որ վրէժ-խնդրութիւն ընեն . ուստի կաթողիկոսական հակառակորդներուն հետ միաբանած (de concert avec les anti-catholiques) հայերէն պարսաւներ կը գրեն ու կը տարածեն . աղէկ որ այն գրուածքներուն ձայնը հեռաւոր տեղուանք միայն՝ կը լրջուի, ան այ անոնց միայն ականջը կը հասնի որ թշնամի են բարեկարգութեան եւ օրինաւոր իշխանութեան : Բայց յուսանք որ պատիժին կը զըտնան :

Այս խօսքերուն մէջ եղած բարոյական, կրօնական եւ քաղաքական ամբաստանութեանց ծանրութիւնը կը բռնադատէ զմեզ զարձեայ ի պաշտպանութիւն ճշմարտութեան որջափ որ կարելի է, առ ժամս համառօտ Ֆաւելուած մը հրատարակելով անցած տարուան Ֆայտարարութեան, յորում վերոգրեալ գուրցուածքին ինչ աստիճանի ճիշդ ըլլալը փոքր ի շատէ իմացուի :

Իսկ որովհետեւ Հ. Սարգիսն ու իր համախոհները սպասածք անունն այ յարմար ջեն տեսներ իրենց, հարկադրուած են կարգաւ մը հրատարակելու բոլոր այն նամակներն ու վաւերական գրուածքները՝ որոնցմով ուզողը կարենայ զիւրաւ հասկընալ թէ ո՞վ է ապստամբ յաստուածային եւ ի մարդկային օրինաց . իրենք որ ջուզեցին գործակից ըլլալ կամ սեպուիլ մինչեւ վերջը Հիւրմիւզեանց անիրաւ մատակարարութեանն ու ազգակործան հնարքներուն, թէ անիկայ որ իրեն կընքանշան առածի պէս կերեւնայ այն սարսափելի խօսքը . ՕՐԷՆՍ ԱՐԳԱՐՈՒԹԵԱՆ՝ ԲՈՆԱՌԹԻԵՆ ԻՄ ԵՂԵՏԻ : Թէ որոնք են այն *գորաւոր միջոցներն* որ Գ. Հիւրմիւզեանը բանեցուց՝ Մուրատեան վարժարանն ու իր միաբանութիւնը քանդելու համար : Թէ ինչո՞ւ համար Հ. Սարգիսն ու համախոհները Գաղղիոյ հասարակութեան առջեւ մինչեւ հիմա լուծիւն պահեցին : Թէ որջափ սուտ է այն խօսքը թէ ետեւէ են որ վրէժխնդրութիւն ընեն : Թէ յորում է իրենց միաբանիլը կաթողիկոսական հակառակորդներուն (այսինքն Գ. Հիւրմիւզեանին սովորական ոճովը՝ *հերձուածող Հայոց*) հետ : Թէ ինչ կընշանակէ այն խօսքն որ իրենց գրուածքներուն ձայնը հեռաւոր

տեղուանք միայն կը լսուի . եւ թէ ինչ սոսկալի ամբաստանութիւն է ըսելը թէ անոնք են միայն այն գրուածքները կարգացողներն որ բշնամի են բարեկարգութեան եւ օրինաւոր իշխանութեան : Վերջապէս աս այ հասկըցուի թէ որջափ արժողութիւն ունի Գ. Հիւրմիւզեանին հակասախօս բերնին մէջ այն խօսքն որ կըսէ տետրակին վերջերը . « Պ. Յովհաննէս Մուրատն որ Հայոց վարժարանին ճակատը տաճկի դրօշակին ծածանիլը միայն տեսելով այ կը զայրանայ, պիտի վախնայ արդեօք այն հաշտութեանն որնոյն դրօշակին պաշտպանութեամբը պիտի կատարուի : » Հասկըցուի թէ Գ. Հիւրմիւզեանին բերանը՝ ինչպէս որ սուրբ հնազանդութիւն բառը գործիք է անիրաւ բռնակալութեան, այսպէս այ կաթողիկոսութիւն բառը իրեն ձեռքը գործիք եղած է անարգ շողոքորբութեան, կեղծաւորութեան եւ կրօնամոլութեան : Թրինակի համար, զարմանալի համարձակութեամբ մը կըսէ Սղայ Յովհաննէս Մուրատին . « Կաթոլիկ ես դու . յաւ գիտես թէ որջափ պատկառելի բան է ժամանակաւոր իշխանութիւնը՝ պարզապէս քաղաքական պարտքերու կատարման մէջ . » եւ կը յորդորէ որ Սղայ Յովհաննէսը պատկառի Օսմանեան ղեսպանին տալու վճիռէն . թէպէտ եւ արդէն յայտնի է թէ մինչեւ հիմա որջափ պատկառանք ցուցուց ինքը Գ. Հիւրմիւզեանը Օսմանեան Դեսպանին յորդորանացը :

Բոլոր այս բաներս մանրամասն տեղեկութիւններով ու անժխտելի ապացոյցներով հանդերձ պիտի երեւնան Հ. Սարգիս վարդապետին շարադրած Մուրատեան վարժարանին ընդարձակ Պատմութեանը մէջ, որուն սկզբնաւորութիւնը ամսագրոյս յաջորդ թերթին մէջ դնելու ստիպուեցանք այն նոր տետրակին խօսքերէն :

* Propriétaire-gérant : A. LACHAT

THE HANDBOOK

THE HANDBOOK

1891
1892
1893

1894
1895
1896

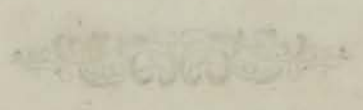
THE HANDBOOK

THE HANDBOOK

THE HANDBOOK

1897
1898
1899
1900
1901
1902

1903
1904
1905
1906
1907
1908

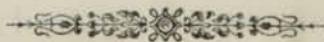

ԳԻՆ. ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.

Ի Փարիզ, տարեկան	Ֆրանք	20	»
Արտաքոյ		24	»
Գին միոյ անարակի		1	25

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an	Fr. 20	»
Étranger.	24	»
Prix d'un numéro	1	25

ԴՈՐԵԱԿԱԼԻՔ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՓԱՐԻԶ, Պ. Ա. Թոսամպլե, Ի փողոցն Անտեն-Քոմեայի, 18.

ՊՈԼԻՍ, Աստիս աղայ Պերպեոեան .

ԶՄԻՒՆՆԻՄ, Ղուկաս աղայ Պարլազարեան .

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՍ, Ղազարոս աղայ Տեր-Փասազարեան .

ԵՍՇ ՄՈԼՏԱՆԻՈՅ ՅՅՏԱԿՈՐ աղայ Պըյրպեան :

ON SOUSCRIT

A PARIS, chez M. Trambly, rue de l'Ancienne-Comédie, 18.

CONSTANTINOPLE, A. Berbérian.

SMYRNE, L. Balhazar.

ALEXANDRIE, L. D. Gasparian.

JASSY, J. Boutoukly.

